

Σπύρος Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ

Η αλληλουχία συμμόρφωσης στην παράδοση και ανανέωσης στα βυζαντινά νομοθετικά κείμενα από τον Ιουστινιανό μέχρι και τους Μακεδόνες*

«Ο Ιουστινιανός, ονομαστός ανάμεσα στους αυτοκράτορες, συνέλαβε την ιδέα, να συγκεντρώσει τις διατάξεις των παλαιότερων αυτοκρατόρων και με τη συστηματοποίησή τους να μειώσει τον φόρτο εργασίας όσων ασχολούνται με τους νόμους. Το έργο όμως δεν έτυχε [της προσήκουσας] επιμελείας, ώστε μετά ουσιαστική διόρθωση να είναι τέλειο και άψογο. Παρέλαβε συγκεκριμένα όσα συνέλεξε ο Αδριανός, που στο παρελθόν είχε ηγεμονεύσει στους Ρωμαίους, και αφού τα κατέταξε σε πενήντα τεύχη δημιούργησε μία αυτοτελή συγγραφή, στην οποία έδωσε την ονομασία *digesta*, δηλαδή “πανδέκτης”. Συγκέντρωσε δε ακόμη τα περιεχόμενα στους κώδικες και τα ενέταξε, καθορίζοντας τη σειρά τους. Αλλά και τα “ινστιτούτα”, δηλαδή η εισαγωγή στους νόμους, ενσωματώθηκαν μεν κατά παρόμοιο τρόπο, διατηρώντας όμως την αυτοτέλειά τους. Επί πλέον βρήκαν την κα-

* Διευρυμένη κεντρική εισήγηση στην Ζ' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου (Κομοτηνή, Οκτώβριος 2008).

τάλληλη θέση και όσες νεαρές διατάξεις είχε εκείνος εκδώσει με προσωπική του επιμέλεια. Σχημάτισε λοιπόν η Μεγαλειότητά μας τη γνώμη, ότι πρέπει να θεραπευθούν οι ελλείψεις που εμφανίζει η νομοθεσία εξαιτίας του κατακερματισμού της, ώστε να διευκολυνθεί η επίδοση στη μελέτη των νόμων και να επικρατήσει τάξη στη δομή της. Έτσι ενοποιήσαμε σε ένα συνολικό έργο από έξι τεύχη όλες τις συγγραφές των νόμων, αφού αποχωρίσαμε μεν και αποσπάσαμε κάθε τι αντιφατικό και μη εφαρμόσιμο στην πράξη –δοθέντος ότι, όπως είναι ευνόητο, πολλά νομοθετήματα του παρελθόντος έχουν τεθεί στο περιθώριο από τα μεταγενέστερα–, παραλείψαμε δε κατά την ενοποίηση [των συγγραφών] όσα μας φάνηκαν μη αναγκαία, αλλά μάλλον περιττά».¹

Το πιο πάνω κείμενο έχει προταχθεί ως προοίμιο στα λεγόμενα *Βασιλικά*, τα οποία, ανεξάρτητα από τα πάμπολλα προβλήματα που προκαλούν ως προς τη διαδικασία της γένεσής τους,² αποτελούν κατά γενική αποδοχή την κατ' εξοχήν πηγή του βυζαντινού δικαίου. Το κείμενο αυτό είναι ασυνήθιστα βραχύ και αυτός υπήρξε ένας από τους λόγους, για τους οποίους διατυπώθηκαν στο παρελθόν πολλές επιφυλάξεις ως προς τη γνησιότητά του – επιφυλάξεις που έχουν όμως πλέον ξεπεραστεί. Παρά τη βραχύτητά

1. «Ιουστινιανῶ τῷ τῶν βασιλέων περιωνύμῳ ἦλθε μὲν εἰς ἐπίνοιαν τὰ τῶν πρεσβυτέρων αὐτοκρατόρων συλλέξει θεσπίσματα καὶ τῇ τούτων παραλλήλῳ συντάξει τοῖς περὶ τοὺς νόμους στρεφομένοις τὸ ἐκ τῆς αὐτῶν ἀσχολίας ἐλαφρῦναι ἄχθος. Οὐ μὴν ἔτυχε τὸ ἔργον τελείας καὶ ἀνενδεοῦς καταστάσεως καὶ διόρθωσιν δέξασθαι κρείττονα. Καὶ γάρ, ἃ τε παρὰ Ἀδριανοῦ τοῦ πάλαι Ῥωμαίων ἄρξαντος συνελέγη, λαβὼν καὶ ταῦτα ἐν τεύχεσι πεντήκοντα διατάξας ἰδίαν καὶ διακεκριμένην ἀπειργάσατο πραγματείαν “δίγεστα” τούτοις ἦτοι “πανδέκτην” ὄνομα παρασχόμενος. Καὶ ὅσα δὲ ἐν τοῖς κώδιξι, καὶ ταῦτα συναγαγὼν ἐν ἰδίῳ ἐδάφει, διώρισεν. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τὰ “ἰνστιτουῦτα”, τουτέστιν ἢ τῶν νόμων εἰσαγωγή, καὶ ταῦτα ὁμοίως ἦνῳται μὲν, ἰδιορυθμίζεται δέ. Ἔτι δὲ καὶ ἅς ὁ ἀνὴρ ἐφιλοπόνησε νεαράς διατάξεις, καὶ ταῦτα ἰδίας ἔτυχε χώρας. Οὕτως οὖν ἢ τῶν νόμων ἀπομεμερισμένη οὕσα κατάστασις ἐλλείπειν ἔδοξε τῇ βασιλείᾳ ἡμῶν εἰς τε τὸ παρελῖν τῆς τῶν νόμων φιλομαθείας τὴν δυσχέρειαν καὶ εἰς τὸ αὐτὴν τάξεως τυχεῖν ἀκριβοῦς. Τοιγαροῦν τὰς πάσας τῶν νόμων πραγματείας ἡμεῖς σωματοποιησάμενοι ἐν τεύχεσιν ἔξ συνεκεφαλαιώσαμεν, πᾶν μὲν ἐναντίον καὶ τὴν χρῆσιν οὐ παρεχόμενον ἐν τοῖς πράγμασι –διὰ τὸ ὡς εἰκὸς πολλὰ τῶν τῆς ἀρχαιότητος νομοθετημάτων παρευδοκιμηθῆναι τοῖς ὕστερον– ὑπεξελόντες καὶ ἀποκρίναντες, πᾶν δέ, ὃ μὴ ἀναγκαῖον ἀλλὰ περιττὸν ἐδόκει, ἀποτεμόντες τῆς συνυφάνσεως». Βλ. τὴν ἐκδοση τοῦ Α. SCHMINCK, *Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern* [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 13.] Frankfurt am Main 1986 (εφεξῆς: SCHMINCK, *Studien*), σ. 225-23.

2. Πρβλ. Σπ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οἱ πηγές τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνὴ³ 2011, σ. 252 επ. Στὴν ἐκεῖ αναφερόμενη βιβλιογραφία πρόσθεσε Τη. Ε. VAN BOCHOVE, *Χρονολογώντας καὶ Εξακριβώνοντας*. (Επιστημονικὴ ἀπόδοση στὴν Ἑλληνικὴ Γλῶσσα: Ἀρχιμανδρίτης ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ). [Βιβλιοθήκη Βυζαντινοῦ καὶ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου, 3.] Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2007, σ. 155 επ.

του όμως, αν εξαιρέσουμε λίγες γραμμές στο τέλος του κειμένου αναφερόμενες στη δομή του έργου, τις οποίες παρέλειψα, κατά τα λοιπά ολόκληρο το προοίμιο είναι αφιερωμένο στον συσχετισμό παλαιού και νέου δικαίου και στην ακριβή περιγραφή της ανανέωσης που επιχειρήθηκε κατά την ανακωδικοποίηση του ιουστινιανείου νομοθετικού έργου.

Επέλεξα το παραπάνω κείμενο ως εισαγωγή της εισήγησής μου, επειδή προέρχεται από τον Λέοντα τον Σοφό, τον αυτοκράτορα εκείνο που αφιέρωσε μεγάλο μέρος της δραστηριότητάς του σε νομοθετική εργασία και επί πλέον υπήρξε ο κύριος φορέας της πραγμάτωσης ενός ιδεολογικού συνθήματος που σφράγισε τη νομοθετική πολιτική της δυναστείας, η οποία κυριάρχησε στους μέσους βυζαντινούς χρόνους. Η «ἀνακάθαρσις τῶν παλαιῶν νόμων», γιατί περί αυτής πρόκειται, εμφανίζεται σε όλα τα νομοθετικά κείμενα της μακεδονικής δυναστείας και μπορεί να βοηθήσει στην από άποψη περιεχομένου προσέγγιση των εννοιών «παράδοση» και «ανανέωση».

Αλλ' ας πάρουμε τα πράγματα με τη σειρά τους. Ο ίδιος ο Ιουστινιανός, απευθυνόμενος στους νομοδιδασκάλους με την *constitutio Omnem* (16 Δεκεμβρίου 533) που είχε ως στόχο την αναμόρφωση των νομικών σπουδών, συνοφίζει το έργο του ως εξής: «Ποιος γνωρίζει καλύτερα από σας ότι ολόκληρη η έννομη τάξη της Πολιτείας μας έχει αποκαθαρθεί και ταξινομηθεί τόσο στα τέσσερα βιβλία των *Εισηγήσεων*, άλλως *Στοιχείων*, όσο και στα πενήντα των *Digesta*, άλλως *Πανδέκτη*, καθώς και στα δώδεκα των αυτοκρατορικών διατάξεων;»³ Το επίτευγμά του λοιπόν, κατά τη δική του αντίληψη, συνίστατο σε κάθαρση και συστηματοποίηση του δικαϊκού υλικού.

Δύο χρόνια αργότερα, τον Απρίλιο του 535, εκφράζεται στο προοίμιο της Νεαράς 7 με μεγαλύτερη σαφήνεια: «Ἐνα σκοπὸν αἰεὶ τοῦτον ἐθέμεθα τὸ πᾶν εἶ τι πρότερον ἀτελὲς ἢ συγκεχυμένον ἐδόκει, τοῦτο καὶ ἀνακαθᾶραι καὶ τέλειον ἐξ ἀτελοῦς ἀποφῆναι.»⁴ [= Ένας υπήρξε ανέκαθεν ο σκοπός μας, κάθε τι που εθεωρείτο ατελές και συγκεχυμένο να το υποβάλουμε σε κάθαρση και από ατελές να το καταστήσουμε τέλειο.] Ο Ιουστινιανός στους νόμους, που είτε ως προπαρασκευαστικοί είτε ως κυρωτικοί είχαν άμεση

3. «*Omnem rei publicae nostrae sanctionem iam esse purgatam et compositam tam in quattuor libris institutionum seu elementorum quam in quinquaginta digestorum seu pandectarum nec non in duodecim imperialium constitutionum quis amplius quam vos cognoscit?*» (τ. I σ. XV· οι παραπομπές σε όλα τα μέρη του *Corpus iuris civilis* γίνονται στη στερεότυπη τρίτομη έκδοση των THEODOR MOMMSEN και PAUL KRÜGER, Berlin 1877 επ. [τελευταία ανατύπωση Hildesheim 2000]). Με την ερμηνεία της εν λόγω διάταξης έχει ασχοληθεί η Ελ. Σπ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, «Η ιουστινιανεία *const. Omnem* για τη μεταρρύθμιση των νομικών σπουδών», *Πνεύματος δώρημα Γεωργίω Π. Νάκω* (Θεσσαλονίκη 2010) 333-347. Πρβλ. επίσης το προοίμιο και τις §§ 4-5 της *constitutio Cordi*, όπου γίνεται συχνή χρήση του ρήματος *purgare*.

4. Τ. III σ. 48¹⁷⁻²⁰.

σχέση με το κωδικοποιητικό του έργο, τόνισε με έμφαση ότι θεωρούσε το υλικό αυτό συγκεχυμένο. Ως εκ τούτου είχε το υλικό αυτό, όπως εκείνος πίστευε, μειωμένη δυνατότητα να καλύπτει ικανοποιητικά τις ανάγκες της καθημερινής πρακτικής.⁵

Η εντολή προς τα μέλη της επιτροπής που συγκροτήθηκε με την *constitutio Deo auctore* (15 Δεκεμβρίου 530) για τη σύνταξη του *Πανδέκτη* συνίστατο στο να συγκεντρώσουν τα έργα των νομικών, στους οποίους οι αυτοκράτορες είχαν χορηγήσει την εξουσία να γνωμοδοτούν (*ius respondendi ex auctoritate principis*), να τα μελετήσουν και να επιλέξουν από αυτά υλικό απαλλαγμένο, κατά το δυνατόν, από επαναλήψεις και αντιφάσεις.⁶ Στον κυρωτικό νόμο, τη δίγλωσση *constitutio Tanta* / Δέδωκεν (16 Δεκεμβρίου 533), όμως γίνεται ο Ιουστινιανός περισσότερο συγκεκριμένος ως προς το επιτελεσθέν έργο. Παραδέχεται ότι πραγματοποιήθηκε στα κείμενα μεγαλύτερης έκτασης παρέμβαση με ουσιαστικές αλλαγές: «...ἀμείψαντες μὲν εἴ τι περ ἔχειν ἡμῖν οὐκ ὀρθῶς ἐδόκει, μέρη δὲ τὰ μὲν ἀφελόντες τὰ δὲ προσθέντες, ἐκ πολλῶν τε τὸ κάλλιον ἐλόμενοι καὶ τὴν ἴσιν ἅπασιν παρασχόντες τῆς ἐξουσίας ἰσχύν». Στη συνέχεια, επιβάλλοντας αποκλειστική ισχύ του (κυρωμένου με αυτοκρατορικό νόμο) *Πανδέκτη* απαγορεύει τη χρήση των αυθεντικών κειμένων και την παραβολή τους προς το κείμενο της κωδικοποίησης με την ακόλουθη αιτιολογία: «...μηδένα τε θαρρεῖν παρατιθέναι τὰ γενόμενα νῦν τοῖς ἔμπροσθεν, ἐπειδὴ πολλὰ (...) μετατεθείκαμεν εἰς τὸ κρεῖττον, καὶ εἴ τι βασιλικῇ τινὶ τῶν παλαιότερων αὐτοκρατόρων διατάξει πρὸς ἄλλοιον εἴρητο σχῆμα». ⁷ Ως κάθαρση λοιπόν νοείται κατά την ιουστινιάνεια περίοδο –αργότερα προσδίδεται στην έννοια αυτή άλλο περιεχόμενο– πρωτίστως μεν η απάλειψη των (περιττών) επαναλήψεων και η άρση των αντιφάσεων, αλλά και παρεμβάσεις στις ρυθμίσεις των κωδικοποιούμενων κειμένων, έστω και κατά τροποποίηση προγενέστερων αυτοκρατορικών νόμων.

Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι ο τελευταίος Ρωμαίος αυτοκράτωρ, όπως από πολλούς χαρακτηρίζεται ο Ιουστινιανός, υπήρξε απέναντι στο ρωμαϊκό δικαϊκό παρελθόν –αν υποτεθεί ότι αυτό αποτελεί την παράδοση– συγκρατημένα «ανανεωτικός». Κατά την κατάρτιση του *Πανδέκτη*,⁸ στον οποίο

5. Βλ. την *constitutio Deo auctore* §1 και την *constitutio Imperatoriam maiestatem* §2.

6. *Const. Deo auctore* § 4: «Iubemus igitur vobis antiquorum prudentium, quibus auctoritatem conscribendarum interpretandarumque legum sacratissimi principes prae-buerunt, libros ad ius Romanum pertinentes et legere et eliminare, ut ex his omnis materia colligatur, nulla (secundum quod possibile est) neque similitudine neque discordia derelicta, (...)» (τ. I σ. XIII).

7. *Const. Tanta* / Δέδωκεν § 10 (τ. I σ. XXIII).

8. Βλ. προχείρως Σπ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Η κωδικοποίηση του Ιουστινιανού», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών* 36 (2002) 357-376 (361 επ.).

κατ' εξοχήν αποτυπώνεται αυτό το παρελθόν, δοθέντος ότι τον απαρτίζουν αποσπάσματα από τα έργα των κλασικών, κατά κύριο λόγο, Ρωμαίων νομικών, διατηρήθηκαν σε αρκετές περιπτώσεις θεσμοί και διατάξεις που είχαν προ πολλού πάψει να εξυπηρετούν οποιαδήποτε πρακτική ανάγκη. Όπως όμως εκτέθηκε πιο πάνω, σημειώθηκαν επεμβάσεις κατά την κωδικοποίηση,⁹ ώστε να επιτευχθεί η κάθαρση και η συστηματοποίηση του υλικού, επί πλέον δε η προσαρμογή του στις νέες κοινωνικές και άλλες συνθήκες.

Τον σκόπελο να θεωρηθεί η παρέμβαση στα κείμενα εκείνων των νομικών ύβρις της μνήμης τους απέφυγε ο Ιουστινιανός με την ακόλουθη διατύπωση στην κυρωτική *constitutio* του Πανδέκτη: «Τοσαύτη δὲ ἡμῖν αἰδῶς τῆς ἀρχαιότητος γέγονεν, ὥστε οὐδὲ ἀμείψαι τὰς προσηγορίας τῶν ἔμπροσθεν νομοθετῶν ὑπεμείναμεν, ἀλλὰ τὴν ἐκάστου τούτων τοῖς νόμοις ἐπεγράψαμεν, προσηγορίαν, (...)».¹⁰ Αυτό σημαίνει ότι σε κάθε απόσπασμα του Πανδέκτη προτάσσεται το όνομα του συγγραφέα, η ονομασία του έργου, από το οποίο έχει ληφθεί το συγκεκριμένο απόσπασμα, και η ακριβής παραπομπή σε αυτό.

Οι επεμβάσεις αυτές συντελούνταν με τη μορφή προσθηκών ή παραλείψεων στο αρχικό κείμενο (βλ. πιο πάνω το σχετικό απόσπασμα από την § 10 του κυρωτικού νόμου), ονομάστηκαν δε στη νεότερη έρευνα «παρεμβλήματα» (*interpolationes*).¹¹ Εξουσία για την διενέργεια επεμβάσεων είχε δοθεί και στην επιτροπή που κατάρτισε τον Θεοδοσιανό Κώδικα. Εκεί όμως, επειδή επρόκειτο για αυτοκρατορικές αποκλειστικά διατάξεις, απαιτούσε τό θέμα λεπτό χειρισμό. Έτσι, λήφθηκε πρόνοια στην κυρωτική διάταξη του εν λόγω Κώδικα, όπου, ενώ προβάλλεται η ιδέα της συνεχείας, τονίζεται παράλληλα ότι οι επεμβάσεις στο κείμενο των διατάξεων δεν μειώνουν το κύρος των αυτοκρατορικών προκατόχων του Θεοδοσίου που τις εξέδωσαν.¹²

Με αυτά τα δεδομένα το κωδικοποιητικό έργο του Ιουστινιανού, συμπεριλαμβανομένων του Κώδικα (κατά την πρώτη όμως έκδοση, δοθέντος ότι

9. Ο όρος «κωδικοποίηση» μπορεί να γίνει αντιληπτός τόσο υπό ευρεία όσο και υπό στενή έννοια. Κατά μεν τον F. WIEACKER, *Römische Rechtsgeschichte*. [Rechtsgeschichte des Altertums im Rahmen des Handbuchs der Altertumswissenschaft, X.3.1.1.] München 1988, σ. 412, είναι η συστηματική και ορθολογιστική ρύθμιση του συνόλου των νομικών προβλημάτων μιας κοινωνίας, ενώ κατά τον P. E. PIELER, "Kodifikation als Mittel der Politik im frühen Byzanz", *Byzantios. Festschrift für Herbert Hunger* (Wien 1984) 247-260 (247) είναι η πλήρης, ενιαία και συστηματική ρύθμιση των έννομων σχέσεων ενός τουλάχιστον βιοτικού τομέα.

10. Const. Tanta / Δέδωκεν § 10 (τ. I σ. XXIII).

11. Για την αντιμετώπισή τους από την έρευνα πρβλ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οι πηγές* (ό.π. σημ. 2) σ. 119 σημ. 72.

12. Πρβλ. PIELER, "Kodifikation" (ό.π.) σ. 257.

η δεύτερη διευρύνθηκε με την προσθήκη δικών του διατάξεων) και των *Εισηγήσεων*, όπου ίσχυσαν οι ίδιες αρχές, δεν αποτέλεσε στην ουσία την υλοποίηση ενός μεταρρυθμιστικού προγράμματος, αλλ' απλώς «αποκάθαρση», συστηματοποίηση και επικαιροποίηση του δικαίου.

Πριν προχωρήσω στο πραγματικό μεταρρυθμιστικό πρόγραμμά του –εάν και εφόσον υπήρξε–, θα ήθελα να διευκρινίσω τούτο. Με την ίδρυση νέας πρωτεύουσας από τον Μεγάλο Κωνσταντίνο που έδωσε και τοπική διάσταση στον νέο θρησκευτικό προσανατολισμό του *imperium romanum*, και την κατ' ουσίαν μεταφορά του κράτους στον Βόσπορο δεν απέμεινε τελικώς σχεδόν τίποτε από την πολιτειακή υπόσταση της Παλαιάς Ρώμης. Αδιάσπαστο παρέμενε ωστόσο το Δίκαιο. Αυτή λοιπόν η ενότητα δικαίου, δίνοντας πρακτική αξία στη διασύνδεση όπλων και δικαίου (*iura et arma*),¹³ αποτέλεσε το από άποψη θεωρίας δημόσιου δικαίου υπόβαθρο για την ανασύσταση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας όχι μόνο στην παλαιά αδιαίρετη μορφή της, αλλά και πέρα από αυτήν. Όπως τουλάχιστον προκύπτει από το προοίμιο της Νεαράς 101, οραματιζόταν ο Ιουστινιανός μία επικράτεια που θα κάλυπτε όλη την υφήλιο: τόνδε ποιούμεθα τὸν νόμον οὐκ ἐπὶ τινων βουλευτῶν, ἀλλ' ἐπὶ τῇ ὑπηκόῳ πάσῃ, λέγομεν δὲ ὅσον τε πρὸς ἑῶαν ἐστὶν καὶ ὅσον δυόμενος ἥλιος ἐφορᾷ καὶ ὅσον ἐκ τῶν πλαγίων ἐκατέρωθεν ἐστίν.¹⁴ Από το προοίμιο της κυρωτικής του Πανδέκτη *constitutio Tanta*/Δέδωκεν προκύπτει ότι η ανακατάληψη των απολεσθέντων ρωμαϊκών εδαφών και η κωδικοποίηση έβαιναν παραλλήλως.

Η πραγματική ανανέωση του δικαίου συνετελέσθη με τις διατάξεις που εξέδωσε μετά την άνοδό του στον θρόνο και, κυρίως, με τις Νεαρές. Όπως όμως ορθά επισημάνθηκε,¹⁵ δεν εισάγεται με όλες τις ιουστινιάνειες Νεαρές νέο δίκαιο. Με πολλές απλώς βελτιώνονται οι υφιστάμενες ρυθμίσεις, για να αποτραπεί η φαλκίδευσή τους,¹⁶ ή καλύπτονται κενά ή ακόμη επι-

13. Βλ. τα προοίμια των *constitutiones Imperatoriam maiestatem, Summa rei publicae* και *Deo auctore*. Τη σχέση νόμων και όπλων στο έργο των προκατόχων του δεν παραλείπει να εξάρει ο Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος στο κεφ. 3 Νεαράς που συνέταξε κατ' εντολήν του ο Ιωάννης Μαυρόπουλος (βλ. πιο κάτω) λίγο πριν από τα μέσα του 11ου αιώνα. Βλ. το κείμενο στον Α. SALAČ, *Novella constitutio saec. XI medii*, Pragae 1954, σ. 17. Προβλ. R. DANNENBRING, "Arma et leges: über die justinianische Gesetzgebung im Rahmen ihrer eigenen Zeit", *Acta Classica* 15 (1972) 113-137, τελευταία δε Μ. Th. FÖGEN, "Armis et legibus gubernare. Zur Codierung von politischer Macht in Byzanz", *Bilder der Macht in Mittelalter und Neuzeit, Byzanz-Okzident-Russland*, επιμ. O. G. Oexle / M. A. Boicov (Göttingen 2007) 12-22.

14. T. III σελ. 487²⁵⁻²⁹.

15. P. E. PIELER, "Entstehung und Wandel rechtlicher Traditionen in Byzanz", *Entstehung und Wandel rechtlicher Traditionen* (München 1980) 669-728 (690).

16. Πολύ χαρακτηριστικό είναι το προοίμιο της Νεαράς 38, ιδίως το ακόλουθο απόσπασμα: «...Ταῦτα ἡμεῖς πολλάκις ἀνερευνώμενοι ὥθημεν χρῆναι θεραπεί-

κυρώνονται παλαιές ρυθμίσεις που είχαν περιπέσει σε αχρησία.¹⁷ Παρ' όλα αυτά, παρατηρείται επίσης,¹⁸ ότι οι συντάκτες του κειμένου των Νεαρών δεν παραλείπουν να εξάρουν κάθε φορά τη νομοθετική παντοδυναμία του αυτοκράτορα, φθάνοντας να τον αποκαλούν «νόμο έμφυχο».¹⁹ Έχω τη γνώμη ότι πρέπει να γίνει επ' αυτού η εξής διάκριση. Αφενός μεν νοείται, σε θεωρητικό επίπεδο, η νομιμοποίηση του αυτοκράτορα να νομοθετεί βάσει της γενικής θείας εντολής,²⁰ αφετέρου δε, από πρακτικής πλευράς, τονίζεται η αρμοδιότητά του να εκδίδει συγκεκριμένους κάθε φορά νόμους.

Με την έκδοση ενός νέου νόμου, ιδίως μάλιστα αν επρόκειτο για νόμο γενικό (*lex generalis*), επιδιώκονταν δύο στόχοι. Ο πρώτος συνίστατο στην προβολή μέσω του προοιμίου των κατάλληλα, σύμφωνα με τις αρχές της ρητορικής, διαμορφωμένων συνθημάτων της αυτοκρατορικής ιδεολογίας, όπως τα έχει θαυμάσια παρουσιάσει με τη γνωστή μονογραφία του για την αυτοκρατορική ιδέα στο Βυζάντιο ο Herbert Hunger.²¹ Δεύτερος στόχος ήταν βεβαίως η διατύπωση ενός κανόνα δικαίου –ανεξάρτητα από το πόσο νέος ήταν αυτός–, ενόψει της σημασίας που απέδιδε ο Ιουστινιανός στη διακυβέρνηση δια των νόμων (*legibus*)²² – στο πλαίσιο της αόριστης, και ως εκ τούτου πολυχρησιμοποιημένης, έννοιας της βασιλείας ως «εννόμου επιστασίας».²³ Για την εκπλήρωση των δύο στόχων, που, ενδεχομένως, δεν

αν έπαγαγείν τῷ πράγματι· καὶ ὅσῳ περὶ τοῦτο ἡμεῖς πονοῦμεθα, τοσούτῳ πᾶσαν ἐξεῦρον οἱ βουλευταὶ τέχνην κατὰ τῶν ὀρθῶς καὶ δικαίως νενομοθετημένων καὶ κατὰ τοῦ δημοσίου» (τ. III σ. 246₃₆₋₃₇-247₁₋₄).

17. Βλ. π.χ. το προοίμιο της Νεαρᾶς 52: «Τοὺς ἀνελευθέρους ἐνεχυριασμοὺς καὶ τὰς μεμισημένας ἐπὶ τούτοις εἰσπράξεις πολλοὶ μὲν καὶ ἕτεροι νόμοι μισοῦσι, διαφερόντως δὲ οἱ παρ' ἡμῶν τεθειμένοι· ἀλλ' οὐκ ἴσμεν ὅπως τὸ πρᾶγμα καίτοι τοσαύταις κεκολασμένον νομοθεσίαις ἔτι τολμᾶται καὶ πολιτεύεται καὶ μείζονα τὴν ἑαυτοῦ παρέχεται δύναμιν τῆς ἐκ τῶν νόμων ἀνάγκης» (τ. III σ. 297₁₄₋₂₀).

18. PIELER, "Entstehung" (ό.π.) σ. 691.

19. Πρβλ. A. STEINWENTER, "Νόμος έμφυχος. Zur Geschichte einer politischen Theorie", *Anzeiger der Akademie der Wissenschaften Wien, Phil.-hist. Kl.* 83 (1946) 250-268. – G. D. AALDERS, "Νόμος έμφυχος", *Politeia und Res Publica. Dem Andenken Rudolf Starks gewidmet* (Wiesbaden 1969) 315-329.

20. «Εἰ τοὺς πολιτικοὺς νόμους, ὧν τὴν ἐξουσίαν ἡμῖν ὁ θεὸς κατὰ τὴν αὐτοῦ φιλάνθρωπίαν ἐπίστευσε, βεβαίους διὰ πάντων φυλάττεσθαι πρὸς ἀσφάλειαν τῶν ὑπηκόων σπουδάζομεν, (...)» (N. 137 προοίμιο· τ. III σ. 695₆₋₇).

21. H. HUNGER, *Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden*. [Wiener byzantinistische Studien, 1.] Wien 1964.

22. Πρβλ. D. SIMON, "Gesetzgebung als Weltordnung und Rechtsordnung. Die Auffassungen der byzantinischen Kaiser von Justinian I. bis zu Leon VI. vom Zweck der Gesetze", *Επετηρίς κ.λπ.* (ό.π. σημ. 8) 31 (1995) 23-50 (32).

23. Βλ. σχετικά Σπ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Η έννοια της 'φιλάνθρωπίας' στους ιουστινιάνειους και μεταϊουστινιάνειους νόμους», *Βυζαντινά* 29 (2009 [2010]) 13-43 (15 και σημ. 11-13).

τελούσαν παρά σε έμμεση μόνον αλληλεξάρτηση,²⁴ διέθεταν οι συντάκτες των νόμων διαφορετικά μέσα.

Ως προς τον δεύτερο στόχο, τη διατύπωση δηλαδή ενός κανόνα δικαίου, ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί η προσπάθεια που καταβάλλεται για την αιτιολόγηση της νέας ρύθμισης, ως προς την οποία ευκαιριακά διατυπώνονται, εκτός από γενικές κρίσεις για την αναγκαιότητα ή τη σκοπιμότητα του λαμβανόμενου κάθε φορά μέτρου,²⁵ και κάποιες γενικές αρχές. Έτσι, τονίζεται στο προοίμιο της Νεαράς 28, ότι αποτελεί σύμπτωμα κακοδιοίκησης η χωρίς σοβαρό λόγο μεταβολή ρυθμίσεων που έχουν θεσπιστεί με περίσκεψη από μακρού χρόνου.²⁶ Στην αιτιολόγηση σημαντικό ρόλο παίζει η σειρά των διαδοχικών ρυθμίσεων που προηγήθηκαν και η διαπίστωση των ελλείψεων τους, ακόμη και ατελειών σε προγενέστερες διατάξεις του ίδιου του Ιουστινιανού.²⁷

Εκδίδοντας τους νόμους του πίστευε ο Ιουστινιανός ότι πρέπει να ισχύουν «είς τὸ διηνεκές».²⁸ Κάποτε αναφέρεται πως η επισήμανση των ελ-

24. Αλληλεξάρτηση μπορούσε να υφίσταται μόνο στην περίπτωση, κατά την οποία η αιτιολόγηση της νέας ρύθμισης συνέβαλλε στην προβολή της αυτοκρατορικής ιδεολογίας.

25. Βλ. π.χ. τις Νεαρές 17 προοίμ. («Ἀναγκαῖον δὲ ὁμῶς ὥθημεν...» [σ. 118₃₋₄]), 25 προοίμ. («...δίκαιον ὥθημεν...» [τ. III σ. 195₃₅]), 29.1 («αὐθις ὥθημεν χρῆναι πρὸς τὸ πρότερον ἐπαναγαγεῖν σχῆμα...» [τ. III σ. 219₂₋₃]), ιδίως δε το προοίμιο της Νεαράς 118: «Πολλοὺς καὶ διαφόρους νόμους ἐν τοῖς παλαιοτέροις χρόνοις ἐκπεφωνημένους εὐρίσκοντες, δι' ὧν οὐ δικαίως διαφορὰ τῆς ἐξ ἀδιαθέτου διαδοχῆς μεταξὺ τῶν συγγενῶν ἐξ ἀρχέων τε καὶ θηλειῶν εἰσενήνεκται, ἀναγκαῖον εἶναι συνείδομεν πάσας ὁμοῦ τὰς ἐξ ἀδιαθέτου τῆς συγγενείας διαδοχὰς διὰ τοῦ παρόντος νόμου σαφεῖ καὶ συντόμῳ διαιρέσει διατυπῶσαι, ὥστε τῶν προτέρων νόμων τῶν ὑπὲρ ταύτης τῆς αἰτίας τεθειμένων ἀργούντων τοῦ λοιποῦ ταῦτα μόνον παραφυλάττεσθαι ἅπερ νῦν διατυποῦμεν» (τ. III σ. 567₈₋₁₇). Η πιο πάνω έντονα κατηγορηματική διατύπωση (που θυμίζει τους κυρωτικούς νόμους για τα διάφορα μέρη του Corpus iuris civilis) οφείλεται στο ότι η Ν. 118 (πρβλ. και Ν. 117.8) ανήκει στις, κατά τη γνώμη μου, «κωδικοποιητικές» Νεαρές. Βλ. σχετικά ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Οι πηγές (ό.π. σημ. 2) σ. 130.

26. «Τὸ καλῶς τε καὶ ἄνωθεν ἀρμοσθέν τε καὶ ἠνωμένον καὶ εἰς τὴν οἰκείαν ἰσχὺν συντεθὲν χωρὶς εὐλόγου τινὸς αἰτίας καὶνίζειν ἢ διαιρεῖν οὐκ ἂν εἴη διοικήσεως ἐρρωμένης» (τ. III σ. 212₅₋₈).

27. «Ἡμεῖς ... ὥθημεν δὲ χρῆναι νῦν, βουλαῖς τελειοτέραις τὸ πρᾶγμα κατασκεπτόμενοι, καὶ τινὰ ἐπανορθῶσαι οὐ τῶν ἄλλοις μόνον, ἀλλ' ἤδη καὶ τῶν παρ' ἡμῶν αὐτῶν νομοθετηθέντων. Οὐ γὰρ ἐρυθριῶμεν, εἴ τι κάλλιον καὶ ὧν αὐτοὶ πρότερον εἶπομεν προσεξεύροιμεν, τοῦτο νομοθετεῖν καὶ τὴν προσήκουσαν τοῖς πρότερον δευτέραν ἐπιτιθέναι διόρθωσιν οἴκοθεν, ἀλλὰ μὴ παρ' ἐτέρων ἀναμένειν ἐπανορθωθῆναι τὸν νόμον» (Ν. 22, τ. III σ. 147₂₆₋₃₆). Με τη Ν. 110 καταργήθηκε η Ν. 106. Με τη Ν. 111 καταργήθηκε η διάταξη του Κώδικα 1.2.23, επειδή προκαλούσε περισσότερα προβλήματα από όσα επέλυε.

28. Βλ. π.χ. τον επίλογο της Νεαράς 117: «Ἄπερ τοίνυν διὰ τοῦ παρόντος καὶ εἰς τὸ διηνεκές ἰσχύοντος νόμου ἡ ἡμετέρα διετύπωσε γαληνότης, ἐν πᾶσι τοῖς προειρημένοις θέμασι κρατεῖν βουλόμεθα, ...» (τ. III σ. 566₁₅₋₁₈). Παρεμφερής διατύπωση απαντά και

λείψεων έγινε στη διάρκεια δίκης και, επομένως, γίνεται κατά την αιτιολόγηση της αλλαγής επίκληση δικαστικής κρίσης. Συχνά συνδέεται η ανάγκη της μεταβολής με το ρευστό και ευμετάβολο των ανθρώπινων πραγμάτων²⁹ ή με το πεπερασμένο των δυνατοτήτων του νομοθέτη.³⁰ Επιστρατεύεται ακόμη και η φύση του ρυθμιστέου θέματος. Στο προοίμιο της Νεαράς 97 επισημαίνεται ότι τα σοβαρά ζητήματα στο δίκαιο αφορούν είτε στην έλευσή μας στον κόσμο (γάμος, γέννηση παιδιών) είτε στην αποχώρησή μας (διατάξεις τελευταίας βουλήσεως).³¹

Διαφωτιστική ως προς τη μομφή που θέλει να αποφύγει ο νομοθέτης είναι η μαρτυρία της Νεαράς 78 (κεφ. 5): «Ποιούμεθα δὲ ξένον οὐδέν, ἀλλὰ τοῖς ἀρίστοις τῶν πρὸ ἡμῶν αὐτοκρατόρων ἀκολουθοῦντες».³² [= Δεν επιχειρούμε κάτι το καινοφανές, ἀλλ' ἀκολουθούμε τους πιο επιφανείς ἀπὸ τους προκατόχους μας]. Γίνεται δε στη συνέχεια επίκληση διατάξε-

στους επιλόγους των Νεαρών 120 και 124 (τ. III σ. 590₃₄ και 629₂₆, αντιστοίχως). Ἐτσι ὁμως, ὅπως παρατηρεῖ ἡ Μ. ΤΗ. FÖGEN, "Gesetz und Gesetzgebung in Byzanz. Versuch einer Funktionsanalyse", *Ius commune* 14 (1987) 137-158 (144) θυσιάζεται κάποτε ἡ λειτουργικότητα στὸν βωμὸ τῆς σταθερότητας.

29. Βλ. τὰ προοίμια τῶν Νεαρῶν 39 («Τὸ ῥευστὸν καὶ πεποικιλμένον τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως καὶ τῆς κατὰ μικρὸν δεόμενον θεραπείας...» [τ. III σ. 253₁₆₋₁₈]), 49 («Τὸ ῥευστὸν δὴ τοῦτο καὶ ἀνθρώπινον καὶ μένειν ἐπὶ ταύτοῦ μηδεπώποτε δυνάμενον, ἀλλὰ γινόμενον μὲν αἰεὶ μένον δὲ οὐδέποτε, καὶ ταῖς νομοθεσίαις εἰσάγει τινὰ ταραχὴν, καὶ τὸ δόξαν ἔχειν ὀρθῶς καὶ ἐν βεβαίῳ κεῖσθαι δοκοῦν καὶ τῇ τῶν ἀκριβῶν κατασφαιλισθὲν παρατηρήσει πολλάκις ἐκίνησεν ἡ τῶν ἐπισυμβάντων ποικιλία πραγμάτων» [τ. III σ. 288₁₄₋₂₀]), 84 («Πολλοὶς πανταχόθεν ἡ φύσις καινουργήμασιν ἐν τοῖς πράγμασι χρωμένη... πολλῶν ἡμᾶς εἰς χρεῖαν καθίστησι νόμων» [τ. III σ. 411₁₆₋₂₀]), 98 («Τὰ μὲν αἰεὶ καὶ ὡσαύτως ἔχοντα νόμων οὐ δεῖται ποικίλων, τὸ ἀπλοῦν τε καὶ πάσης ποικιλίας ἀμιγῆς διηνεκῶς κεκτημένα καὶ χρώμενα νόμοις αἰωνίοις τε καὶ θείοις καὶ οὐδεμιᾶς ἐπανορθώσεως δεομένοις· τὸ δὲ καθ' ἡμᾶς καὶ τῇ τῆς παλιρροίας ἀπειλημένον ταραχῇ κυβερνητικῆς δεῖται σοφίας ἐκ τῶν νόμων ἐπιγινομένης τοῖς πράγμασιν» [τ. III σ. 478₂₉₋₃₅]) καὶ 107 («Κωνσταντίνῳ τῷ τῆς θείας λήξεως νόμος γέγραπται τῆς παλαιᾶς ἐστοχασμένος ἀπλότητος, ἡ δὲ τῶν πραγμάτων ποικιλία καὶ ἡ φύσις ταῦτα συχνῶς μεταβάλλουσα δεῖσθαι τὸν νόμον ἐκεῖνον ἐπανορθώσεως ἡμετέρας παρεσκεύασε» [τ. III σ. 510₂₇₋₅₁₁₃]). Πρβλ. G. LANATA, *Legislazione e natura nelle Novelle Giustiniane*. [Storia del pensiero giuridico, 7.] Napoli 1984, passim.

30. Βλ. τὸ προοίμιο τῆς Νεαρᾶς 74: «Ὅρθως εἴρηται τοῖς πρὸ ἡμῶν καὶ πρὸ γε ἀπάντων Ἰουλιανῷ τῷ σοφωτάτῳ τὸ μηδένα νόμον μηδὲν δόγμα τῇ πολιτείᾳ Ῥωμαίων τεθὲν δόξαι καὶ πρὸς τὸ πᾶν αὐτάρκως ἐξ ἀρχῆς νομοθετηθὲν, ἀλλὰ πολλῆς δεηθῆναι τῆς ἐπανορθώσεως, ἵνα πρὸς τὴν τῆς φύσεως ποικιλίαν καὶ τὰς ἐκείνης ἐπιτεχνήσεις ἀρκέσαι» (τ. III σ. 370₁₆₋₂₂).

31. «...τὰ πολλὰ τῶν ἐν τοῖς νόμοις ζητήσεων ὁρῶμεν περὶ τε τὰς πρώτας ἡμῶν γενέσεις τουτέστι γάμους τε καὶ παιδοποιίας, κινούμενα περὶ τε τὰ τελευταῖα, ὅποιον δὴ τι τὸ τῶν βουλήσεων τε καὶ διαθηκῶν ἐστίν,...» (τ. III σ. 469₁₅₋₁₉).

32. Τ. III σ. 387₈₋₉. Πρβλ. καὶ τὴ Νεαρά 18 (κεφ. 8) : «ὅπερ καὶ τις τῶν πρὸ ἡμῶν αὐτοκρατόρων ἔτυχε διαταξάμενος» (τ. III σ. 135₂₅).

ων του Αντωνίνου (Καρακάλλα) και του Θεοδοσίου Β' προκειμένου να καταργηθούν ρωμαϊκοί νόμοι, που θεωρήθηκε ότι νοθεύουν το αγαθό της ελευθερίας. Κατά την άσκηση του νομοθετικού του έργου συχνά κάνει ο Ιουστινιανός επίκληση ρυθμίσεων του παρελθόντος, μάλιστα δε τόσο αν οι σχετικές εμπειρίες ήταν καλές όσο και αν ήταν κακές. Στην πρώτη περίπτωση ως επιχείρημα για την επανεισαγωγή, παράταση της ισχύος ή επέκταση των παλαιών ρυθμίσεων,³³ στη δεύτερη για την κατάργηση ή τη μη επανάληψή τους.³⁴

Ο κίνδυνος λοιπόν που απειλεί τον νομοθέτη είναι να κατηγορηθεί για «καινοτομία», για τη λήψη δηλαδή μη δικαιολογημένων νομοθετικών μέτρων και, επομένως, αυθαίρετων. Η λήψη ωστόσο τέτοιων μέτρων ήταν ικανή να κλονίσει τη νομιμοποίηση του προσώπου του ηγεμόνα, δοθέντος ότι αυτός –ο αυτοκράτωρ– ήταν μεν ο δημιουργός του συγκεκριμένου κάθε φορά κανόνα δικαίου, πηγή του δικαίου ήταν όμως ο Θεός. Γι' αυτό και κριτήριο αξιολόγησης των αυτοκρατορικών διατάξεων ήταν η κατ' αρχήν συμφωνία τους με το θείο δίκαιο, αλλά και με «τους ρωμαϊκούς νόμους», τους οποίους ο Ιουστινιανός κατ' επανάληψη διακηρύσσει ότι σέβεται και ότι βάσει αυτών κυβερνά το κράτος. Μόνο που η ταυτότητα αυτών των νόμων αφήνεται σκόπιμα ρευστή. Η συχνή αναφορά όμως στους πάτριους θεσμούς³⁵ ή στην πάτρια γλώσσα³⁶ –τη λατινική– καθιστά περισσότερο από πιθανή την υπόθεση ότι νοείται το δικαϊκό παρελθόν της Ρώμης.

Η νομιμότητα στη δράση της διοίκησης ήταν για τον Ιουστινιανό σημαντι-

33. Στο προοίμιο της Νεαράς 13, με την οποία δημιουργήθηκε το αξίωμα του «πραιτωρός των δήμων» γράφεται: «Τὸ τῶν λαμπροτάτων τῆς ἀγρυπνίας ἀρχόντων ὄνομα, σεμνὸν τε καὶ τοῖς πάλαι Ῥωμαίοις γνωριμώτατον ὄν, οὐκ ἴσμεν ὅπως εἰς ἀλλοίαν μετέστη προσηγορίαν καὶ τάξιν.» Προστίθεται δε στο κεφ. 1: «Ἀμέλει τὴν ἀρχὴν ταύτην πάλαι σεμνὴν οὖσαν καὶ ἐπὶ τῆς πρεσβυτέρας Ῥώμης πολιτευσάμενην λαμπρῶς....» (τ. III σ. 99¹⁹⁻²² και 101³⁻⁵, αντιστοίχως).

34. Βλ. τη Νεαρά 30 «περί του ανθυπάτου Καππαδοκίας» (κεφ. 7): «...καὶ εἴ τις ἄλλη τοιαύτη κατὰ τὸ πάλαι κακῶς πολιτευσάμενον καθέστηκε πρόφασις» (τ. III σ. 231³²⁻³³).

35. Βλ. π.χ. το προοίμιο της Νεαράς 25, όπου γίνεται πολύς λόγος για το απώτερο παρελθόν, μεταξύ άλλων για «τὰ παλαιὰ τῆς Ῥωμαϊκῆς τάξεως σύμβολα» (τ. III σ. 196¹⁴⁻¹⁵) και για «ὄνομα πάτριον τῇ Ῥωμαίων ἀρχῇ» (τ. III σ. 196¹⁹).

36. Πρβλ. Σπ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Η ελληνική νομική γλώσσα. Γένεση και μορφολογική εξέλιξη της νομικής ορολογίας στη ρωμαϊκή Ανατολή*, Αθήνα-Κομοτηνή 2000, σ. 18 επ. Πρβλ. το προοίμιο της Ν. 13 (πιο πάνω σημ. 33), όπου σχολιάζεται ειρωνικά η απόδοση στα ελληνικά του τίτλου των praefecti vigilum ως «νυκτεπάρχων»: «Ἡ μὲν γὰρ πάτριος ἡμῶν φωνὴ praefectos vigilum αὐτοὺς ἐκάλεσε, τῇ τῶν ἀγρυπνούντων ἀρχῇ τούτους ἐπιστήσασα. Ἡ δέ γε Ἑλλήνων φωνὴ οὐκ ἴσμεν ὅθεν ἐπάρχους αὐτοὺς ἐκάλεσε τῶν νυκτῶν, ὥσπερ ἀναγκαῖον ὄν ἡλίου μὲν ὥς ἔοικε δύνοντος ἐξανίστασθαι τὴν ἀρχήν, παύεσθαι δὲ ἀνίσχοντος» (τ. III σ. 99²²⁻²⁸).

κή· φρόντιζε λοιπόν σε κάθε περίπτωση να υφίσταται πρόβλεψη με διάταξη νόμου, πράγμα εφικτό γι' αυτόν, δοθέντος ότι είχε την τάση να υποβάλλει σε συστηματική και ορθολογιστική ρύθμιση όλα τα νομικά προβλήματα της κοινωνίας. Η αντιμετώπιση ωστόσο αυτών των προβλημάτων παρέμεινε σε όλο το διάστημα της βασιλείας του περιπτωσιολογική, γιατί μέχρι τον θάνατό του δεν φαίνεται να είχε ένα συγκεκριμένο νομοθετικό πρόγραμμα πέρα από την υποβολή σε ρύθμιση ορισμένων έννομων σχέσεων.³⁷

Στην Εκλογή του Λέοντος Γ', μία νομοθετική συλλογή που έχει αξιολογηθεί με εκ διαμέτρου αντίθετες κρίσεις,³⁸ απομακρύνεται ο νομοθέτης από τα ιουστινιάνεια πρότυπα ως προς την πηγή και τα όρια της νομοθετικής εξουσίας. Στο προοίμιο της νομοθετικής αυτής συλλογής γίνεται για πρώτη φορά ρητή αναφορά στον θείο Νόμο, με τον οποίο ο Θεός θέσπισε επιταγές και απαγορεύσεις.³⁹ Όπως και ο Ιουστινιανός, δέχεται ο Λέων κατά την παράδοση ότι ενεργεί με θεϊκή εντολή, αλλά όχι ως αντιπρόσωπος,⁴⁰ αλλά ως ποιμένας. Επικαλούμενος λοιπόν παλαιοδιαθηκικά χωρία, συνομολογεί ο νομοθέτης-αυτοκράτωρ το καθήκον του να κυβερνά το «ποιμνιον» των υπηκόων του «έν κρίματι καὶ δικαιοσύνη», και, επομένως, υπό αυτές τις προϋποθέσεις να νομοθετεί, ως αντίδοση, δηλαδή ως αντιπαροχή, στο πλαίσιο μιας πλασματικής συμφωνίας με τον Θεό, ο οποίος του ενεχείρισε τη βασιλική εξουσία.⁴¹ Η ιδιαίτερη σχέση του ηγεμόνα με το θείον αποτελούσε βασικό στοιχείο της αυτοκρατορικής ιδεολογίας. Η εισαγωγή της έννοιας της αντίδοσης προσδίδει στη σχέση αυτή άλλη διάσταση.

37. Βλ. την πειστική επιχειρηματολογία του SIMON, "Gesetzgebung" (ό.π. σημ. 22) σ. 28-35, 50.

38. Βλ. τις σχετικές παραπομπές στον SIMON, "Gesetzgebung" (ό.π.) σ. 35 επ. Ο ίδιος πάντως χαρακτηρίζει την Εκλογή ως «το πρώτο βυζαντινό νομοθετικό έργο το οποίο, ακολουθώντας ένα ολοκληρωμένο και σαφές πρόγραμμα δικαϊκής πολιτικής, επιχειρεί να δημιουργήσει δια της νομοθεσίας παγκόσμια τάξη». Αυτό το πρόγραμμα αναλύει ο SIMON στις σ. 35-39.

39. «Ὁ δεσπότης καὶ ποιητὴς τῶν ἀπάντων Θεὸς ἡμῶν, ὁ κτίσας τὸν ἄνθρωπον καὶ τιμήσας αὐτὸν τῇ αὐτεξουσιότητι, νόμον αὐτῷ κατὰ τὸ προφητικῶς εἰρημένον δεδωκώς εἰς βοήθειαν πάντα αὐτῷ τὰ τε πρακτέα καὶ ἀπευκταῖα δι' αὐτοῦ κατέστησε γνῶριμα, τὰ μὲν αἰρεῖσθαι ὡς σωτηρίας ὑπάρχοντα πρόξενα, τὰ δὲ ἀπωθεῖσθαι ὡς κολάσεως αἷτια· [...]». Βλ. την κριτική έκδοση του L. BURGMANN, *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V.* [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 10.] Frankfurt am Main 1983, σ. 160¹¹⁻¹⁵.

40. Προβλ. HUNGER, *Prooimion* (ό.π. σημ. 21) σ. 49 επ.

41. «Ἐπεὶ οὖν τὸ κράτος τῆς βασιλείας ἐγχειρίσας ἡμῖν, ὡς ηὐδόκησε, [...] ποιμαίνειν ἡμᾶς κελεύσας τὸ πιστότατον ποιμνιον, οὐδὲν αὐτῷ πρῶτον ἢ μείζον τῆς ἐν κρίματι καὶ δικαιοσύνη τῶν ὑπ' αὐτοῦ καταπιστευθέντων ἡμῖν κυβερνήσεως εἰς ἀντίδοσιν εἶναι γινώσκομεν, ὡς ἐντεῦθεν πάσης ἀδικίας λύεσθαι σύνδεσμον καὶ βιαίων συναλλαγμάτων στραγγαλιᾶς διαλύεσθαι καὶ τὰς τῶν πλημμελούντων ὁρμὰς ἀνακόπτεσθαι, [...]» (BURGMANN, ό.π. σ. 160²¹-162²⁷).

Ως προς το ρυθμιστικό περιεχόμενο της συλλογής η *inscriptio* παρέχει ακριβείς πληροφορίες: «Ἐκλογή τῶν νόμων [...] ἀπὸ τῶν ἰνστιτούτων, τῶν διγέστων, τοῦ κώδικος, τῶν νεαρῶν τοῦ μεγάλου Ἰουστινιανοῦ διατάξεων καὶ ἐπιδιόρθωσις εἰς τὸ φιланθρωπότερον [...]».⁴² Ενώ όμως στην *inscriptio* η μνεία περιορίζεται στο ἔργο του Ἰουστινιανού, στο προοίμιο ορίζεται, ὅτι η συντακτικὴ επιτροπὴ ὀφείλε να λάβει υπόψη της ὅλα «τὰ ὑπὸ τῶν προβεβασιλευκῶτων νενομοθετημένα». Η αντίφαση εἶναι ωστόσο μόνο φαινομενική. Ὅπως ορθά ἔχει παρατηρηθεῖ,⁴³ ἐνόψει της τεράστιας διαφορᾶς ἀπὸ κάθε ἀποψη του ἔργου του Ἰουστινιανού σε σύγκριση με ἐκεῖνο των διαδόχων του δεν ὑπάρχει ουσιαστικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στις δύο διατυπώσεις. Η ανανέωση προσδιορίζεται ἐπίσης στην *inscriptio*. Συνίσταται στην «ἐπιδιόρθωσιν εἰς τὸ φιланθρωπότερον» – ἀποτέλεσμα που μπορούσε να ἐπέλθει εἴτε με μεμονωμένα νομοθετήματα των Ἰσαύρων, των οποίων γίνεται μνεία στο προοίμιο («διὰ τε τῶν παρ' ἡμῶν νεαρῶς θεσπισθέντων»), εἴτε με αὐτὴ την ἴδια την Ἐκλογή.⁴⁴ Ως προς το συγκεκριμένο περιεχόμενο της φιλανθρωπίας στην *inscriptio* της Ἐκλογῆς, ἐννοίας ιδιαίτερα πολυσήμαντης⁴⁵ που ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τα βασικά γνωρίσματα της αυτοκρατορικής ἐξουσίας, μπορεί ἴσως να διατυπωθοῦν περισσότερες ἀπόψεις. Προσωπικά, ἔχω τὴ γνώμη ὅτι ἐνισχύεται ἡ εἰσαγωγή στη νομοθεσία νέων ἀρχῶν με μέτρο τον ἄνθρωπο. Ἐτσι, με βάση τὴ διαπίστωση στο προοίμιο της ἰουστινιανείας Νεαρᾶς 97 ὅτι τα σοβαρὰ ζητήματα στο δίκαιο ἀφοροῦν εἴτε στην ἐλευσὴ μας στον κόσμον εἴτε στην ἀποχώρησίν μας (βλ. πιο πάνω), ἐγκαταλείπεται στην Ἐκλογή ἡ παραδοσιακὴ τριμερὴς διάκριση του δικαίου σε δίκαιο των προσώπων, δίκαιο των πραγμάτων καὶ δίκαιο των ἀγωγῶν (πρβλ. προχειρῶς τὴ διάρθρωση των *Εἰσηγήσεων*) καὶ προτάσσεται τὸ δίκαιο του γάμου (τίτλοι 1-3) καὶ της κληρονομικῆς διαδοχῆς (τίτλοι 5-6). Περαιτέρω, λαμβανομένου υπόψη ὅτι με τὴν Ἐκλογή πραγματοποιήθηκε σημαντικὴ ποινικὴ μεταρρύθμιση, θα ἐκλίνα προς τὴν ἀποψη ὅτι στην ἐννοία της φιλανθρωπίας ἐντάσσονται ἐπίσης οἱ νέες ρυθμίσεις ποινικοῦ περιεχομένου,⁴⁶ χωρὶς να ἀποκλείω καὶ ὀρισμένα γενικότερα εὐνοϊκά μέτρα στο πεδίο του οικογενειακοῦ δικαίου.

42. BURGMANN, ὁ.π. σ. 160₁₋₆.

43. BURGMANN, ὁ.π. σ. 4.

44. Το ἐρώτημα, ποια ἀπὸ τις δύο ἐκδοχὲς εἶχε κατὰ νοῦν ὁ συντάκτης του κειμένου, δεν μπορεί να ἀπαντηθεῖ με βεβαιότητα. Πρβλ. H. J. SCHELTEMA, "Byzantine Law", *Cambridge Medieval History*, IV. The Byzantine Empire. Part II, 21 (Cambridge 1967) σ. 62. BURGMANN, ὁ.π. σ. 5 (βιβλ.).

45. Βλ. τώρα ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Ἡ ἐννοία της 'φιλανθρωπίας'» (ὁ.π. σημ. 23) εἰδικά για τὸ περιεχόμενο της ἐννοίας στην Ἐκλογή καὶ τις ἀποκλίνουσες ἀπόψεις των ἐρευνητῶν σ. 22-24.

46. Πρβλ. SP. N. TROIANOS, "Bemerkungen zum Strafrecht der Ecloga", *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, τ. Α' (Ρέθυμνο 1986) 97-112 (99).

Πριν όμως εγκαταλείψω την *Εκλογή* και τους Ισαύρους θέλω να επισημάνω την εκεί –έστω και με έμμεσο τρόπο– αναφορά στο απώτερο δικαϊκό παρελθόν και την προσπάθεια προσέγγισής του με μία θαρραλέα ανανέωση. Απευθυνόμενος ο νομοθέτης σε όσους απονέμουν δικαιοσύνη εκφράζει την ελπίδα, να αποκατασταθεί «ἡ ἀρχαία τοῦ πολιτεύματος δικαιοδοσία».⁴⁷ Δεν περιορίστηκε όμως στην έκφραση της ελπίδας, αλλά για να καταστήσει δυνατή την υλοποίησή της περιέλαβε στον νόμο μία σημαντική (και πρωτόγνωρη για το μέχρι τότε δίκαιο) ρύθμιση: τη μισθοδοσία δικαστών και δικαστικών υπαλλήλων από την αυτοκρατορική περιουσία.

Για την «ἀνακάθαρσιν τῶν παλαιῶν νόμων» έκανα ήδη λόγο. Την έννοια αυτή προβάλλουν με ιδιαίτερη έμφαση οι συντάκτες όλων των νομοθετικών κειμένων που καταρτίστηκαν επί των πρώτων Μακεδόνων αυτοκρατόρων. Την πρώτη μνεία συναντάμε, και μάλιστα δύο φορές, στο προοίμιο της *Εισαγωγής*, της γνωστής νομοθετικής συλλογής των τελευταίων χρόνων του Βασιλείου Α': «Καὶ πρῶτον μὲν τὰ ἐν πλάτει τῶν παλαιῶν νόμων κείμενα πάντα ἀνακαθάρασα (ένν. ἡ ἡμετέρα βασιλεία), ἐν τεσσαράκοντα βίβλοις ἀθόλωτον καὶ ἀνόθευτον τὸ πᾶν χῡμα τοῦ νόμου ὡς πόμα θεῖον ὑμῖν ἐκέρασεν· νῦν δὲ τὰς ἐπὶ ἐναντιώσει τοῦ εἰρημένου θεοῦ δόγματος καὶ ἐπὶ καταλύσει τῶν σωστικῶν νόμων παρὰ τῶν Ἰσαύρων φληναφίας ἐκτεθείσας πάντη ἀποβαλομένη καὶ ἀπορρίψασα, ἐκ τῶν εἰρημένων τεσσαράκοντα βίβλων τῶν προκεκριμένων ὡς θεοδιδάκτων νόμων ἐκλεξαμένη ἐν τεσσαράκοντα τίτλοις ἰσαριθμῶς ταῖς βίβλοις ἐν χερσὶ φέρειν σωτήριον καὶ ψυχωφελῆ νόμον [...] ὑμῖν ἐφιλοτιμήσατο».⁴⁸ Στο παραπάνω χωρίο γίνεται μνεία δύο ανακαθάρσεων. Η μία αφορά στη γενική επεξεργασία –ιουστινιάνειου τύπου θα έλεγα– για την κατάρτιση της ανακωδικοποιήσεως σε 40 βιβλία, την οποία είχε διατάξει ο Βασίλειος Α',⁴⁹ ενός κειμένου που, ως γνωστόν, δεν έχει διασωθεί. Η δεύτερη ανακάθαρση, που περιγράφεται

47. BURGMANN, ό.π. σ. 166⁹⁴⁻⁹⁵. Πρβλ. TH. PRATSCH, "Η αρχαία του πολιτεύματος δικαιοδοσία. Überlegungen zur *Ecloga*", *Jahrbuch der Österr. Byzantinistik* 51 (2001) 133-158.

48. SCHMINCK, *Studien* σ. 6³¹⁻⁴⁰. Πρβλ. τη γερμανική μετάφραση του SCHMINCK, *Studien* σ. 7, την αγγλική των W. J. AERTS και λοιπών, *The Prooimion of the Eisagoge, Subseciva Groningana* 7 (2001) 91-155 (97 επ.) και την ισπανική των J. SIGNES CODOÑER / FR. J. ANDRÉS SANTOS, *La introducción al derecho (Eisagoge) del patriarca Focio*. [Nueva Roma. Bibliotheca Graeca et Latina Aevi Posterioris, 28.] Madrid 2007, σ. 282.

49. Της κωδικοποιήσεως αυτής γίνεται ρητή μνεία στη *Vita Basilii* 33, έκδ. I. BEKKER, Bonn 1838, σ. 262¹⁶-263²): «Εὐρὼν δὲ καὶ τοὺς πολιτικοὺς νόμους πολλὴν ἀσάφειαν καὶ σύγχυσιν ἔχοντας διὰ τὴν ἀγαθῶν ὥσπερ καὶ πονηρῶν συναναστροφὴν, λέγω δὴ τὴν τῶν ἀνηρημένων καὶ πολιτευομένων ἀδιάκριτον καὶ κοινὴν ἀναγραφὴν, καὶ τούτους κατὰ τὸ προσήκον καὶ ἐνδεχόμενον προσφόρως ἐπληρωθώσατο, τὴν τῶν ἀνηρημένων ἀχρηστίαν περιελών, καὶ τῶν κυρίων ἀνακαθάρας τὸ πλῆθος, καὶ ὥσπερ ἐν συνόψει ἐν κεφαλαίοις διὰ τὸ εὐμνημόνευτον τὴν προτέραν ἀπειρίαν περιλαβών».

με απόλυτη ακρίβεια, συνίσταται στην απάλειψη στο κείμενο της Εισαγωγής όλων των νέων ρυθμίσεων που είχαν εισαγάγει οι Σύροι αυτοκράτορες με την Εκλογή.

Πριν προχωρήσω στον σχολιασμό άλλων διατάξεων της Εισαγωγής, θα ήθελα να επιμείνω στο αντικείμενο της δεύτερης ανακαθάρσεως. Των Μακεδόνων προηγήθηκαν οι τρεις αυτοκράτορες της δυναστείας του Αμορίου που δεν έχουν να επιδείξουν αξιόλογο νομοθετικό έργο. Όταν λοιπόν εξαγγέλλουν ανακάθαρση γενικώς των νόμων οι δύο πρώτοι αυτοκράτορες της μακεδονικής δυναστείας, αυτομάτως σκέπτεται κανείς ότι αυτή η ανακάθαρση δεν θα μπορούσε να έχει ως κύριο αντικείμενο άλλο από τη νομοθεσία των Ισαύρων και ειδικότερα την Εκλογή. Ούτως ή άλλως η νομοθετική αυτή συλλογή, διαπνεόμενη από αρχές που συνδέονταν με τη μεσανατολική προέλευση των εμπνευστών της, προκάλεσε αρκετή αναστάτωση στον χώρο του δικαίου, φέρνοντας επί πλέον στους ώμους της και το βάρος των κοινωνικών συγκρούσεων της εικονομαχίας. Άλλωστε, μία τέτοια σκέψη βρίσκει επαρκές έρεισμα στο γεγονός, ότι τάσεις για τροποποίηση της Εκλογής με τη μέθοδο είτε της διεύρυνσης είτε της ολοσχερούς αντικατάστασης είχαν εκδηλωθεί, ήδη πριν από την άνοδο στον θρόνο του Βασιλείου Α', πρώτα με το Παράρτημα της Εκλογής και στη συνέχεια με το Εκλογάδιον.⁵⁰

Σε δύο χωρία της Εισαγωγής, στο προοίμιο και στο κεφ. 4 του τίτλου 2, συνδέεται ο αυτοκράτωρ με τον Νόμο. «Όπως δεν μας είναι δυνατόν να ζούμε χωρίς να αναπνέουμε, το ίδιο δεν μας είναι δυνατόν να επιβιώνουμε και να είμαστε ευτυχείς χωρίς να έχουμε σύμμαχο τον νόμο και (να ενεργούμε) υπό την ηγεσία του», γράφεται στο προοίμιο.⁵¹ Εξ άλλου το

50. Βλ. για τα έργα αυτά ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οι πηγές* (ό.π.) σ. 169 επ., 180 επ. Ως προς τον συσχετισμό παράδοσης και ανανέωσης σε έργα, η γένεση των οποίων συνδέεται κατά άμεσο ή έμμεσο τρόπο με την Εκλογή (όπως το Εκλογάδιον), βλ. F. GORIA, *Tradizione romana e innovazione bizantina nel diritto privato dell'Ecloga privata aucta. Diritto matrimoniale*. [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 5.] Frankfurt am Main 1980. Παρά το γεγονός ότι η μονογραφία αυτή έχει ως αντικείμενο της έρευνας μόνο το δίκαιο του γάμου, προσωπικό και περιουσιακό, η μέθοδος που ακολουθεί ο συγγραφέας είναι πολύ διαφωτιστική.

51. «Καὶ ὥς οὐκ ἔστιν ἡμῖν ζῆν ἄνευ τοῦ ἀναπνεῖν, οὕτως οὐκ ἔστιν σώζεσθαι καὶ εὖ εἶναι ἄνευ τοῦ συμμαχοῦντος καὶ στρατηγοῦντος νόμου» (SCHMINCK, *Studien* σ. 860-62). Πρβλ. τη γερμανική μετάφραση του SCHMINCK, *Studien* σ. 9 (: ohne das im Kampfe beistehende und Befehle erteilende Gesetz), την αγγλική των AERTS και λοιπών, ό.π. σ. 99 (: without the law as one's ally and commander-in-chief) και την ισπανική των SIGNES CODONER / ANDRÉS SANTOS, ό.π. σ. 283 (: sin la ayuda de la ley que lucha a nuestro lado y nos conduce en la batalla). Σχετικά με το χωρίο αυτό βλ. επίσης Α. SCHMINCK, «Από τον 'νόμο' στον 'νόμο'. Ο Φώτιος και η έννοια του νόμου στην αρχαιότητα», *Συμβολές στην έρευνα του αρχαίου ελληνικού και του ελληνιστικού δικαίου*, [Πάντειον Πανεπιστήμιον,

κεφ. 2.4 διαλαμβάνει για τον αυτοκράτορα και τα ακόλουθα: «Υπόκειται ἐκδικεῖν καὶ διατηρεῖν ὁ βασιλεὺς πρῶτον μὲν πάντα τὰ ἐν τῇ θείᾳ γραφῇ γεγραμμένα, ἔπειτα δὲ καὶ τὰ παρὰ τῶν ἐπτὰ ἁγίων συνόδων δογματισθέντα, ἔτι δὲ καὶ τοὺς ἐγκεκριμένους ῥωμαῖκοὺς νόμους». Σε άμεση συνάφεια τελεί και το επόμενο κεφάλαιο 5 του ίδιου τίτλου: «Ἐπισημότατος ἐν ὀρθοδοξίᾳ καὶ εὐσεβείᾳ ὀφείλει εἶναι ὁ βασιλεὺς, καὶ ἐν ζήλῳ θείῳ διαβόητος, [...]».⁵²

Έχουμε εδώ δύο διατάξεις καταστατικές του βυζαντινού πολιτεύματος, με τις οποίες εξασφαλίζεται η ορθοδοξία του ηγεμόνος και η ρωμαϊκότητα της αυτοκρατορίας. Μεταξύ των υποχρεώσεων του αυτοκράτορος που το κεφάλαιο 4 καθιερώνει είναι ο απόλυτος σεβασμός των «ἐν τῇ θείᾳ γραφῇ γεγραμμένων» και των «παρὰ τῶν ἐπτὰ ἁγίων συνόδων δογματισθέντων». Η διατύπωση αυτή προκαλεί εκ πρώτης όψεως την εντύπωση, ότι ο συντάκτης της Εισαγωγής είχε υπόψη του εδώ την ορθόδοξη δογματική διδασκαλία. Το γεγονός όμως ότι οι βασικές αρχές πίστεως που οφείλει να πρεσβεύει ο αυτοκράτωρ εξαντλούνται στο επόμενο κεφάλαιο 5 καθιστά πολύ πιθανότερο, ότι στο κεφάλαιο 4 νοούνται, αν όχι αποκλειστικά, πάντως κατά κύριο λόγο κανόνες δικαίου που είτε περιέχονται στην Αγία Γραφή είτε θεσπίστηκαν από τις επτά οικουμενικές συνόδους.

Μεγαλύτερη δυσχέρεια δημιουργεί ωστόσο ο προσδιορισμός του περιεχομένου των «ἐγκεκριμένων ῥωμαϊκῶν νόμων». Κείται πέρα από κάθε αμφιβολία ότι με αυτή τη διάταξη επιδιώχθηκε η «νομική» δέσμευση του αυτοκράτορος –«νομική» υπό την έννοια της μετατροπής κανόνα ηθικής μέχρι τότε τάξεως σε κανόνα δικαίου– να σέβεται το δικαϊκό σύστημα που η ρωμαϊκή παράδοση είχε διαμορφώσει.⁵³ Περαιτέρω όμως γεννάται το ερώτημα, ποια είναι αυτή η ρωμαϊκή παράδοση; Κατά μία άποψη εννοείται εδώ το *ius antiquum*.⁵⁴ Κατά άλλη όμως είναι η παράδοση, όπως διαμορφώθηκε μετά την «ἀνακάθαρσιν τῶν παλαιῶν νόμων» που επιχείρησε ο Βασίλειος Α΄ με την ανακωδικοποίηση σε 40 βιβλία.⁵⁵ Φρονώ ότι η τελευταία αυτή άποψη πρέπει να θεωρηθεί ορθότερη, γιατί υπό την αντίθετη

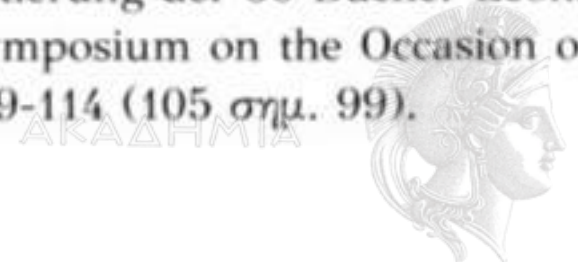
Κέντρον μελέτης αρχαίου ελληνικού και ελληνιστικού δικαίου, 2.] (Αθήνα 1994) 61-72.

52. Κεφ. 2.4 και κεφ. 5. Βλ. το κείμενο στους I. ΖΕΠΟΣ / Π. ΖΕΠΟΣ, *Jus graecoromanum*, τ. II, Αθήνα 1931 (ανατύπ. Aalen 1962) (εφεξής: JGR), σ. 241.

53. O D. SIMON, "Princeps legibus solutus. Die Stellung des byzantinischen Kaisers zum Gesetz", *Gedächtnisschrift für W. Kunkel* (Frankfurt am Main 1984) 449-492, αποδίδει τον επίμαχο όρο στη σ. 471 ως "die bewährte römische Überlieferung".

54. N. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Ρωμαϊκόν δίκαιον εν διαλεκτική συναρτήσει προς το ελληνικόν*, τ. Α΄, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 271.

55. A. SCHMINCK, "'Frömmigkeit ziere das Werk'. Zur Datierung der 60 Bücher Leons VI.", *Subseciva Groningana* 3 (1989) (= Proceedings of the Symposium on the Occasion of the Completion of the Basilica, Groningen, 1-4 June, 1988) 79-114 (105 σημ. 99).

εκδοχή δεν θα είχε κανένα απολύτως νόημα η ανακάθαρση, αν το μη «ανακαθαρθέν» δίκαιο διατηρούσε ανέπαφο τον δεσμευτικό του χαρακτήρα.

Δεν κρίνω άσκοπο, τέλος, να σημειώσω, ότι στο προοίμιο της Εισαγωγής επιχειρείται ταύτισή της, ως νομοθετήματος, με τον θείο Νόμο, δοθέντος ότι ως νομοθέτης εμφανίζεται όχι ο αυτοκράτωρ αλλά ο ίδιος ο Θεός, που χάραξε το κείμενο όχι σε λίθινες πλάκες –υπονοείται ο Μωσαϊκός Νόμος– αλλά απευθείας στις ψυχές των ανθρώπων.⁵⁶

Οι Νεαρές του Λέοντος Γ' του Σοφού περιέχουν περισσότερες από μία μνείες της «ἀνακαθάρσεως». Την πρώτη μας προσφέρει η επικεφαλίδα της Συλλογής των 113 Νεαρών: «Λέοντος ἐν Χριστῷ ἀθανάτῳ πάντων βασιλεῖ εὐσεβοῦς βασιλέως Ῥωμαίων αἱ τῶν νόμων ἐπανορθωτικαὶ ἀνακαθάρσεις».⁵⁷ Στο προοίμιο που ακολουθεί γίνεται λόγος για υποβολή των νόμων σε έλεγχο, ώστε άλλοι να διατηρηθούν σε ισχύ και άλλοι να καταργηθούν. Προφανώς η μορφή αυτή αξιολόγησης χαρακτηρίζεται στην επικεφαλίδα ως «ἐπανορθωτικὴ»⁵⁸ ἀνακάθαρσις».

Σε επί μέρους Νεαρές, συγκεκριμένα στις Νεαρές 1, 42, 69 και 94, εμφανίζεται ο όρος περισσότερες από μία φορές. Στη Νεαρά 1, αναφερόμενος ο Λέων στην κωδικοποίηση του 6^{ου} αιώνα, γράφει ότι ο Ιουστινιανός κατάρτισε ένα σώμα όλων των μέχρι τότε διατάξεων, «εἴ τι μὲν ὑπεναντίον καὶ ἀνάρμοστον διεφαίνετο ἀνακαθάρας, [...]»⁵⁹ (= αναθεώρησε λοιπόν ό,τι φαινόταν αντιφατικό και ανάρμοστο). Με τη Νεαρά 42 υποβάλλει σε νέα ρύθμιση τα των διαθηκών: «Ταύτην οὖν τὴν τῆς ἀσαφείας ἀχλὺν ἐπεὶ κατακεχυμένην ἐγνώκαμεν τῶν διατάξεων ἐκείνων αἱ τὰ περὶ διαθηκῶν ὀρίζουσι καὶ βλάβην οὐ τὴν τυχοῦσαν τοῖς πράγμασι φέρουσι, καλῶς ἔχειν ὑπελάβομεν τοῦτο ἀνακαθαῖραι [...]»⁶⁰ (= Επειδή διαπιστώσαμε ότι αυτή η καταχνιά της ασάφειας καλύπτει τις διατάξεις που ρυθμίζουν τα θέματα των διαθηκών προκαλώντας σε αυτά σημαντική βλάβη, κρίναμε

56. «Δέξασθαι οὖν τοῦτον τὸν νόμον ὀρθοφρόνως καὶ θεοπρεπῶς ὡς παρὰ Θεοῦ γεγονότα, ὡς ἄνωθεν ὑπαγορευθέντα, ὡς δακτύλῳ Θεοῦ οὐ πλαξὶ λιθίναις γραφόμενον, ἀλλ' ἐν ταῖς ὑμετέραις ψυχαῖς πυρίναις γλώτταις ἐντυπούμενον» (SCHMINCK, Studien σ. 1084-86).

57. ΣΠ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οι Νεαρές Λέοντος Γ' του Σοφού*, Αθήνα 2007, σ. 40₁₋₄ (πρβλ. P. NOAILLES / A. DAIN, *Les Nouvelles de Léon VI le Sage*, Paris 1944, σ. 5₁₋₄).

58. Με τον όρο «ἐπανόρθωσις» δηλώνεται η από ουσιαστικής απόψεως βελτίωση. Στις ιουστινιάνειες Νεαρές γίνεται ιδιαίτερα συχνή χρήση βλ. σχετικώς τα λήμματα «ἐπανορθόω» και «ἐπανόρθωσις» στους I. G. ARCHI / A. M. BARTOLETTI COLOMBO, *Novellae, pars graeca*, [Legum Iustiniani Imperatoris Vocabularium] τ. III, Milano 1987, σ. 1071 επ. Βλ. επίσης το λήμμα «ἐπανορθόω» R. MAYR / M. SAN NICOLÒ, *Vocabularium Codicis Iustiniani*, τ. II: Pars graeca, Prag 1925 (ανατύπ. Hildesheim 1965) στ. 158 για τη χρήση του όρου στα ελληνικά κείμενα του ιουστινιάνειου Κώδικα.

59. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οι Νεαρές* (ό.π.) σ. 44₁₈ (πρβλ. NOAILLES / DAIN, ό.π. σ. 11₁₈).

60. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οι Νεαρές* (ό.π.) σ. 162₈₋₁₁ (πρβλ. NOAILLES / DAIN, ό.π. σ. 169₁₂₋₁₅).

καλό να αναθεωρήσουμε τη ρύθμιση...). Στην πρώτη φράση της Νεαράς 69 ορίζεται: «Ἐπειδὴ ἀμφισβητεῖται περὶ τοῦ πῶς δεῖ τυφλοὺς διατίθεσθαι καὶ ἡ ἀμφιβολία ἔκ τε τῶν νομίμων πρόεισι τόπων καὶ ὧν ἀλλήλοις περὶ τούτου ἀντιθεσπίζουσι νόμοι, καὶ τῆς νῦν πολιτευομένης συνηθείας, οὐδὲ τοῦτο ἄκαιρον ἡμῖν ἐνομίσατο μέρος εἰς ἐπίσκεψίν τε καὶ ἀνακάθαρσιν»⁶¹ (= Ἐπειδὴ ἀμφισβητεῖται το πῶς συντάσσουν διαθήκη οι τυφλοί, η δε ἀμφιβολία προκύπτει τόσο ἀπὸ τα κείμενα των νόμων καὶ τις ἀντιφάσεις που αὐτὰ περιέχουν ὅσο καὶ ἀπὸ το ἔθιμο που σήμερα επικρατεῖ, θεωρήσαμε ἐπικαιρο νὰ επανεξετάσουμε καὶ νὰ ἀναμορφώσουμε αὐτό το μέρος του νόμου). Σαφέστερος γίνεται ο Λέων στη Νεαρά 94: «Ἐπειδὴ περ σκοπὸν ἡμῖν ἢ τῶν νόμων ἀνακάθαρσις ἔχει οὐ μόνον ἐκεῖνα τοῦ νομίμου ἐξαλείφειν ἐδάφους ὧν ἡ ἐγγραφή πολλάκις τῇ τῶν πραγμάτων καταστάσει διελυμαίνετο, ἀλλὰ καὶ ὅσα τῷ μακρῷ κατασιγασθέντα χρόνῳ ἀργὰ παντελῶς καὶ ὥσπερ διὰ σαπρίαν ἄψαυστα ὑπὸ χρείας πολιτικῆς ὀραῖται κείμενα, ἀκόλουθόν ἐστι καὶ τὸν περὶ τῆς ὑπατείας νόμον, ὡς κατὰ μηδὲν ἐν τῷ παρόντι τῇ πολιτείᾳ προσήκοντα σὺν τοῖς ἄλλοις ἀχρηστοῖς τῆς νομικῆς ἐξελεῖν καταστάσεως»⁶² (= Με τὴν «ἀνακάθαρση των νόμων» ἀποβλέπουμε στὴν ἐξάλειψη ἀπὸ το πεδίο του δικαίου ὄχι μόνον ἐκείνων των διατάξεων, των οποίων ἡ περαιτέρω ἰσχὺς ἀποβαίνει ἐπιβλαβῆς στὶς ἐννομες σχέσεις, ἀλλὰ καὶ ὅλων των ἄλλων ὅσες βυθισμένες ἀπὸ χρόνια στὴ σιωπὴ ἔχουν περιπέσει σε παντελὴ ἀχρησία καὶ –λες καὶ ἔχουν σαπίσει– φαίνεται νὰ βρίσκονται στο περιθώριο του δημόσιου βίου. Κατὰ συνέπεια, πρέπει καὶ ο νόμος περὶ τῆς ὑπατείας νὰ ἀπομακρυνθεῖ μαζί με τους ἄλλους ἀχρηστους [νόμους] ἀπὸ τον δικαϊκὸ χώρο, δοθέντος ὅτι εἶναι τελείως ἀσυμβίβαστος με τὴ μορφή του πολιτεύματος [που ἔχουμε σήμερα]).

Μερικά χρόνια αργότερα επανεμφανίζεται τὸ θέμα τῆς «ἀνακαθάρσεως» στο προοίμιο του *Προχείρου Νόμου*, ὅπου ἐκτίθενται ὡς ἐξῆς οἱ ἐπὶ μέρους ἐργασίες γιὰ τὴ σύνταξη «τῶν βασιλικῶν ἑ βιβλίων»: «Φέραμε λοιπὸν στο προσήκον μέτρο το *corpus* των νόμων, μετατρέψαμε σε ἐλληνικὴ γλῶσσα τὴ διατύπωση των λατινικῶν λέξεων, υποβάλαμε σε ἀναθεώρηση τὶς παραποιημένες ρυθμίσεις καὶ μεταβάλαμε ὅσα εἶχαν ἀνάγκη διορθώσεως, ὥστε νὰ καταστούν περισσότερο χρήσιμα. Ἐπὶ πλέον φροντίσαμε νὰ θεσπίσουμε νέες διατάξεις γιὰ τὶς μὴ προβλεπόμενες περιπτώσεις, ὥστε ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σαφήνεια, τὴ συμμετρία καὶ τὴ λογικὴ των νόμων νὰ μὴ μας διαφύγει καὶ ἡ κάλυψη των κενῶν τους».⁶³ Τὸ κείμενο που προέκυψε μετὰ

61. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οἱ Νεαρές* (ό.π.) σ. 222⁵⁻⁹ (πρβλ. NOAILLES / DAIN, ό.π. σ. 249¹⁹-251²).

62. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οἱ Νεαρές* (ό.π.) σ. 264³⁻¹⁰ (πρβλ. NOAILLES / DAIN, ό.π. σ. 309²³-311⁵).

63. «Καὶ τὸ μὲν πλάτος εἰς συμμετρίαν περιεστείλαμεν, τῶν δὲ ῥωμαϊκῶν λέξεων τὴν συνθήκην εἰς τὴν ἐλλάδα γλῶσσαν μετεποιήσαμεν, τῶν τε παραπεποιημένων νομί-

την ως άνω επεξεργασία χαρακτηρίζεται στο προοίμιο ως «ἀνακεκαθαρμένον».⁶⁴ επομένως και όλη αυτή η διαδικασία, με την οποία ο νομοθέτης, όπως με σαφήνεια τόνισε στο πιο πάνω προοίμιο, επιδίωκε να καταστήσει το *corpus iuris civilis* περισσότερο χρηστικό, ενέπιπτε στην έννοια της ανακαθάρσεως.

Μετά την έκθεση των επί μέρους φάσεων για την κατάρτιση της (ανα)κωδικοποίησης αναπτύσσει ο νομοθέτης τους λόγους, οι οποίοι τον ώθησαν στη σύνταξη της νέας νομοθετικής συλλογής, δηλαδή του *Προχείρου Νόμου*. Εδώ δεν προβάλλεται πλέον ως συντάκτης του κειμένου ο Θεός (όπως στην *Εισαγωγή*), αλλά με επίκληση άφθονων γραφικών χωρίων τονίζεται ότι η δικαιοσύνη «διὰ νόμου θεόθεν τοῖς ἀνθρώποις δεδωρήται»⁶⁵ – φράση, με την οποία ασφαλώς νοείται ο Μωσαϊκός Νόμος. Ακολουθεί η έκθεση των σκέψεων που επέβαλλαν στον αυτοκράτορα την έκδοση ενός εύχρηστου νομοθετήματος εξαιτίας του τεράστιου όγκου του «πλάτους» των νόμων. Οι λόγοι που αναγκάζουν τον νομοθέτη σε συνεχή παρέμβαση για τον εκσυγχρονισμό της νομοθεσίας, όπως προβάλλονται στο προοίμιο του *Προχείρου Νόμου*, θυμίζουν πολύ την επιχειρηματολογία των ιουστινιάνειων Νεαρών: «Καταβάλαμε λοιπόν και εμείς προσπάθεια [...] λαμβάνοντας πρόνοια για την εν συντομία διατύπωση, ώστε να παρουσιάσουμε το έργο το σχετικό με τους νόμους κατά τον προσήκοντα τρόπο. Για να μην παραμείνει τίποτε αμνημόνευτο απ' ό,τι μας συμβαίνει, πολλοί δραστηριοποιήθηκαν στη σύνταξη τέτοιου είδους κειμένων· έτσι, ο όγκος των νομοθετημάτων έχει αυξηθεί υπερβολικά, δοθέντος ότι αφενός μεν είναι άπειρα όσα γίνονται, αφετέρου δε η ζωή μεταβάλλεται, οι συνήθειες είναι ασταθείς και τα ήθη ανόμοια».⁶⁶

Κατά την έκθεση των συνθηκών που οδήγησαν στη σύνταξη του *Προχείρου Νόμου* ασκεί ο νομοθέτης δριμεία κριτική εναντίον προγενέστερης νομοθετικής συλλογής, η οποία για τους λόγους που με πειστικότητα έχουν

μων ἀνακαινισμόν ἐθέμεθα καί τινα τῶν δεομένων διορθώσεως πρὸς κρείττονα λυσιτέλειαν μετηγάγομεν. Ἔτι δὲ καί, περὶ ὧν οὐκ ἐγγράπτο νόμος, καινὴν ποιήσασθαι τὴν νομοθεσίαν ἐσπεύσαμεν, ὥς ἂν μετὰ τοῦ σαφοῦς καὶ συμμέτρου καὶ ὀρθοῦ λόγου μηδὲ τὸ ἐλλεῖπον τῶν νόμων ἡμᾶς διαφύγοι» (SCHMINCK, *Studien* σ. 58⁵²⁻⁵⁷).

64. SCHMINCK, *Studien* σ. 58⁶¹.

65. SCHMINCK, *Studien* σ. 58²⁶.

66. «Τοιγαροῦν καὶ ἡμεῖς, ἵνα, [...] τῆς συντομίας φροντίσωμεν, [...] τὸ περὶ τοὺς νόμους ἔργον σπουδαίως ἐπιδείξασθαι προεθυμήθημεν· καὶ γὰρ πολλῶν ἐπὶ τὴν γραφὴν ταύτην κινηθέντων, ὥς ἂν μηδὲν τῶν καθ' ἡμᾶς συμβαινόντων λόγου ἐκτὸς διακριθεῖη, διὰ τε τὸ ἄπειρα τὰ συμβαίνοντα εἶναι, διὰ τε τὸ παρηλλαγμένον τοῦ βίου καὶ ἀπωχισμένον τῶν ἡθῶν καὶ τὸ ἀνόμοιον τῶν τρόπων εἰς πλῆθος ἄπειρον σχεδὸν ἢ τῶν νόμων γραφὴ ἐλήλακεν» (SCHMINCK, *Studien* σ. 58³³⁻⁴¹).

αναπτυχθεί⁶⁷ δεν μπορεί να είναι άλλη από την Εισαγωγή. Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον ότι η κριτική έχει ως βάση την ανατροπή όχι της παράδοσης, αλλά των νόμων: «Επειδή όμως και επί των προκατόχων μας επιχείρησε κάποιος κάτι παρεμφερές (δηλαδή την κατάρτιση επιτομής νόμων), θα διερωτηθεί ίσως κανείς, για ποιο λόγο δεν ήταν δυνατόν να αποφύγουμε τη σύνταξη δεύτερης εκλογής, αρκούμενοι σε εκείνη την επιτομή; Δεν πρέπει όμως να αγνοούμε ότι το λεγόμενο εγχειρίδιο δεν αποτέλεσε τόσο εκλογή όσο μάλλον ηθελημένη από τον συντάκτη του ανατροπή όσων είχαν καλώς νομοθετηθεί, γι' αυτό και ήταν εξίσου ασύμφορο για την Πολιτεία όσο και παράλογο το να τηρείται. Ποιος λογικά σκεπτόμενος άνθρωπος θα θεωρούσε δίκαιο να εξοικειωθεί με τις διατάξεις ενός νόμου που προκαλεί τέτοια ανατροπή νομοθεσιών γραμμένων με ευσέβεια από πολλούς αυτοκράτορες και από θεοφοβούμενους και μεγάλους διδασκάλους που τοποθετούσαν την ευνομία πάνω απ' όλα; Όποιος λοιπόν δέχεται αυτόν τον νόμο θα κατηγορηθεί ότι μάλλον βλασφημεί κατά των παλαιών ευσεβών νομοθετών παρά ότι συμμορφώνεται σε (νομικές) επιταγές. Για τον λόγο αυτό ήδη και οι προκάτοχοί μας αντιμετώπισαν το πρώην εγχειρίδιο αρνητικά, όχι όμως στο σύνολό του, αλλά στο προσήκον μέτρο».⁶⁸

Χαρακτηριστική για τη στάση του Λέοντος απέναντι στον συσχετισμό παράδοσης και ανανέωσης είναι οι πρώτες φράσεις από το προοίμιο της Νεαράς 24: «Πολλοί άνθρωποι, εξυμνώντας το παρελθόν, του απονέμουν εύσημα για τον τρόπο, με τον οποίο έχει υποβάλει σε ρύθμιση τους θεσμούς. Εγώ γνωρίζω μεν καλά ότι σε πάμπολλα θέματα πλεονεκτεί απέναντι στο παρόν, από την άλλη πλευρά όμως βλέπω ότι σε μερικά υστερεί».⁶⁹ Εκ πρώτης όψεως δημιουργεί η παραπάνω διατύπωση την εντύπωση αμ-

67. SCHMINCK, *Studien* σ. 64 επ.

68. «Επειδή δὲ καὶ τοῖς πρὸ ἡμῶν τινι τοιοῦτόν τι γέγονε, φαίη τις ἂν ἴσως, οὗτου δὴ χάριν οὐκ ἐν ἐκείνῃ τῇ συντομίᾳ σχολὴν ἄγοντες μὴ πρὸς δευτέραν ἐκλογὴν ἐληλυθέναι ἡμᾶς ἐξῆν. Εἰδέναι χρὴ, ὥς οὐκ ἐκλογὴ μᾶλλον ἢ ἀνατροπὴ ὁ καλούμενος 'ἐγχειρίδιος' καθίστατο τῶν καλῶς νομοθετηθέντων κατὰ βούλησιν τοῦ συλλεξαμένου, ὅπερ τῇ τε πολιτείᾳ ἦν ἀλυσιτελές, καὶ τὸ φυλάττειν παράλογον. Τίς γὰρ ἂν τῶν εὖ φρονούντων δίκαιον κρίνοι μεμνησθαι νόμον τὸν ἀνατροπὴν τοιαύτην ἐργασάμενον νομοθεσιῶν εὐσεβῶς γραφεισῶν ὑπὸ πολλῶν βασιλέων τε καὶ διδασκάλων θεοσεβῶν καὶ μεγάλων καὶ ἐν μείζονι μοίρᾳ τὴν εὐνομίαν τιθεμένων; Καὶ γὰρ ὁ τὸν τοιοῦτον νόμον παραδεχόμενος ἐλεγχθήσεται ὕβριν κατὰ τῶν πρώην εὐσεβῶς νομοθετησάντων μᾶλλον ἢ διδασκαλίαν ἀποδεχόμενος. Διὰ τοῦτο ἀποτρόπαιος μὲν καὶ τοῖς πρὸ ἡμῶν γέγονεν ὁ πρώην ἐγχειρίδιος, οὐχ ὅλος μέντοιγε ὀλικῶς, ἀλλ' ὅσον ὥφειλεν» (SCHMINCK, *Studien* σ. 58-60⁶³⁻⁷⁴).

69. Νεαρά 24³⁻⁶ (ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οἱ Νεαρές* σ. 104³⁻⁶; πρβλ. NOAILLES / DAIN, *ό.π.* σ. 93¹⁷⁻⁹⁵²): «Πολλοὶ τὸν πρεσβύτερον χρόνον ἀποσεμνύνοντες βούλονται πρεσβεῖα νέμειν αὐτῷ τῆς τῶν πραγμάτων τάξεώς τε καὶ καταστάσεως· ἐγὼ δὲ οἶδα μὲν αὐτὸν τοῦ νεωτέρου χρόνου κρατεῖν ἐν πλείστοις, οὐ μὴν ἀλλὰ ἐλαττούμενον ἐν τισι καθορῶ».

φιθυμίας. Φρονώ ωστόσο ότι η συνδυασμένη ερμηνεία του συγκεκριμένου χωρίου με το σύνολο των Νεαρών οδηγεί σε άλλο συμπέρασμα.

Με *terminus ante quem* της παράδοσης την κατάρτιση του *corpus* του Ιουστινιανείου νομοθετικού έργου ο Λέων, ανταγωνιζόμενος τον Ιουστινιανό, ενδιαφέρεται να νομιμοποιηθεί ως ανανεωτής τόσο στο πεδίο της κωδικοποίησης όσο και σε εκείνο της νέας νομοθεσίας. Κατά παρεμφερή τρόπο, όπως και σε όσα προέταξε στο προοίμιο του δικού του κωδικοποιητικού έργου (βλ. πιο πάνω), εξήρε ο Λέων στο προοίμιο της Νεαρής 1 το κωδικοποιητικό έργο του Ιουστινιανού – αλλά μόνον αυτό. Γράφει δηλαδή: «Πράγματι, αφού με επιτυχία συγκέντρωσε σε ένα σώμα τα κατεσπαρμένα κείμενα των νόμων και συμβίβασε μεταξύ τους όσα συχνά διατάρασσαν την αρμονία της έννομης τάξης, κατηύθυνε τους δικαστές, ώστε να εκφέρουν όλοι την κρίση τους σύμφωνα με αυτούς μόνο τους νόμους κατά τρόπο που να μην επιδέχεται αμφισβήτηση, έχοντας εισαγάγει την ειρήνη και ομόνοια στις διατάξεις των νόμων. Δεν σταμάτησε ωστόσο εκεί, παρά δε την πρόθεσή του να προσφέρει στο Κράτος κάτι ακόμη καλύτερο, δεν στέφθηκε το νεότερο νομοθετικό του έργο από επιτυχία, επειδή αυτό το έργο του –το νεότερο– και το προγενέστερο έργο του έβλαψε και αυτό το ίδιο δεν υπήρξε το προϊόν άμεμπτης επεξεργασίας, μια και με το δεύτερο δημιουργήθηκε πλήθος αντιφάσεων και αμφισβητήσεων σε σχέση με το πρώτο. Έτσι ο Ιουστινιανός με δική του υπαιτιότητα μείωσε το ίδιο του το έργο. Από εκείνον τον καιρό μέχρι σήμερα έχουν γίνει πολλές αλλαγές, άλλοτε με νεότερα νομοθετήματα, άλλοτε με μη νομοθετημένες συνήθειες, που αντλούν το κύρος τους από τις προτιμήσεις του πλήθους. Επικρατεί έτσι σύγχυση σχεδόν γύρω από τους νόμους, όλες δε οι έννομες σχέσεις βρίσκονται σε αναστάτωση και η έκβασή τους εξαρτάται από την τύχη».⁷⁰ Μετά από αυτή την απαξιωτική για τις ιουστινιανείες Νεαρές εισαγωγή

70. «Καὶ γὰρ οὕτω καλῶς εἰς ἓν σῶμά τε ποιησάμενος τὴν καταμεμερισμένην τῶν νόμων ὑπόστασιν, καὶ τὰ ἐξ ὧν τὸ ἐναρμόνιον τῆς νομικῆς οἰκονομίας πολλάκις παρεκινεῖτο ἐξισωσάμενος, καὶ πρὸς μίαν συμφωνίαν ἐκ τοῦ πρὸς ἐκεῖνα μόνον τὴν πάντων ἀπευθύνεσθαι ψῆφον τοὺς δικάζοντας καταστήσας, καὶ ἀμάχως κρίνειν συμβιβάσας τῇ εἰρηναίᾳ καὶ ἀμάχῳ τῶν νομίμων κεφαλαίων καταστάσει, οὐ στέργας ἐπὶ τούτοις, ἀλλὰ ἄμεινόν τι διανοηθεὶς τῇ πολιτείᾳ μετὰ ταῦτα χαρίζεσθαι, ἔλαθεν οἷς ὕστερον ἐνομοθέτησε καὶ τῷ πρώτῳ λυμηνάμενος ἔργῳ καὶ τὸ δεύτερον οὐκ ἐργασάμενος ἄμεμπτον, ἀντιλογίας καὶ ἔριδος ἐκ τῆς ὕστερον αὐτῷ πεπραγμένης ὑποθέσεως οὐκ ὀλίγης πρὸς τὴν προτέραν ἀνακεκινημένης. Τῷ μὲν οὖν οἰκείῳ καμᾶτῳ οὕτως αὐτὸς δι' ἑαυτοῦ ὁ Ἰουστινιανὸς ἐλωβήσατο. Οὐ μὲν ἀλλὰ καὶ μέχρι τοῦ νῦν ἐξ ἐκείνου τοῦ καιροῦ, ἄρτι μὲν ὑπὸ νεωτέρων θεσπισμάτων, ἄρτι δὲ ὑπὸ συνηθειῶν ἀθεσπίστων καὶ μόνην προβαλλομένων ἰσχὺν τὴν τῶν ὄχλων ἀρέσκειαν, πολλῆς ἐπιγενομένης καινοτομίας, μικροῦ τὰ τῶν νόμων συγκέχυται καὶ ἄνω καὶ κάτω πεττευόμενα τὰ πράγματα φέρεται» (ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οἱ Νεαρές* σ. 44²²⁻³⁹· πρβλ. NOAILLES / DAIN, *ό.π.* σ. 11²²⁻¹³¹⁵).

συνεχίζει: «Γι' αυτό, επειδή μας φάνηκε ότι περισσότερο από οτιδήποτε άλλο έπρεπε η κατάσταση αυτή να γίνει αντικείμενο της μέριμνάς μας, επανεξετάσαμε τη νομοθετική ύλη, καθώς και τις συνήθειες που έχουν παρεισφρήσει στη διαχείριση των υποθέσεων, και τους μεν νόμους απαλλάξαμε από τις αντιθέσεις τους, αφού στερήσαμε νομικής αξίας κάθε τι αντιφατικό και, κατά την ομαλή πορεία των πραγμάτων, παράνομο. Όσες δε συνήθειες μας έδωσαν την εντύπωση, ότι περιέχουν ρυθμίσεις των έννομων σχέσεων σωστές και όχι επιζήμιες, δεν τις αφήσαμε στο καθεστώς της άφωνης συνήθειας, αλλά τις περιβάλαμε με το κύρος θετού δικαίου και τις τιμήσαμε με τα προνόμια του νόμου. Σε όσες πάλι περιπτώσεις περιέχει ο νόμος διατάξεις ανεπιεικείς και αυστηρές που, κατά κάποιον τρόπο, απομακρύνονται από την έννοια του Δικαίου, εκεί περιορίσαμε τα νομοθετήματα στο φυσικό και το προσήκον πλαίσιο και τα κοσμήσαμε με τη δικαιοσύνη που αρμόζει στους νόμους».⁷¹

Ο Λέων ήθελε οπωσδήποτε να ξεπεράσει το πρότυπό του –τον Ιουστινιανό– από κάθε άποψη. Και ως προς μεν την κωδικοποίηση δεν έφαχνε να βρει ψεγάδια. Πρώτον, επρόκειτο για παλαιούς νόμους καλυπτόμενους από την παράδοση. Δεύτερον, αυτήν ακριβώς την κωδικοποίηση είχε μόλις υποβάλει ο Λέων σε νέα επεξεργασία και, επομένως, είχε ήδη στο ενεργητικό του μία «βελτιωμένη» έκδοσή της ως «τὰ βασιλικὰ ξ' βιβλία». Εκτός από άλλους λόγους, τους οποίους έχει παραστατικά προβάλλει ο Andreas Schminck,⁷² κατά πάσαν πιθανότητα δεν αρκέσθηκε ο Λέων στην κωδικοποίηση σε 40 βιβλία, που είχε καταρτιστεί κατ' εντολήν του πατέρα του Βασιλείου Α', και εξ αυτού ακόμη του λόγου, επειδή δηλαδή φρονούσε ότι αποτελούσε δική του υποχρέωση η «βελτιωμένη έκδοση» της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης.⁷³ Ως προς τις Νεαρές όμως –ας σημειωθεί δε πως δεν είμαι

71. «Διὰ τοῦτο, εἶπερ τι ἄλλο, καὶ τούτου ἡμῖν τῶν ἀναγκαιοτάτων εἰς τὸ προνοίας ἀντιλαμβανούσης τυχεῖν ἀξίου <φανέντος, τὴν τῶν νόμων> πραγματείαν ἔτι δὲ καὶ τὰς εἰς τὴν τῶν πραγμάτων διοίκησιν παρελθούσας συνηθείας ἐπισκεψάμενοι, τῶν μὲν νόμων τὴν ἀντιλογίαν ἀπεσκευασάμεθα, πᾶν ἀντίπαλον καὶ πρὸς τὴν φαίνουσαν ἀγωγὴν τῶν πραγμάτων ἀθέμιτον τῆς νομικῆς ἀξίας ἀποχειροτονήσαντες· τὰς δ' ὅσαι συνήθειαι οὐ φαύλως ἐδόκουν οὐδ' ἐπιβλαβῶς ρυθμίζουσιν τὰ πράγματα, ταύτας μηκέτι συνηθείας ἀλόγους εἶναι καταλιπόντες, ἀλλ' εἰς ἐξουσίαν θεσπίσματος καταστήσαντες <νόμου προνομίῳ ἐτιμήσαμεν>· ἐστὶ δ' ὅπου καὶ πρὸς τὸ ἀπηνὲς καὶ ἀποτομώτερον ὁρῶντα τὸν νόμον καὶ ὥσπερ ἐξιστάμενον τῆς δίκης, εἰς τὸ οἰκεῖον καὶ πρέπον συστήλαντες σχῆμα [καὶ] τῇ ὀφειλομένῃ τοῖς νόμοις δικαιοσύνη <ἐκοσμήσαμεν>» (ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οἱ Νεαρές* σ. 44₃₉-46₅₂· πρβλ. NOAILLES / DAIN, *ό.π.* σ. 13₁₆-15₂).

72. SCHMINCK, "Frömmigkeit" (ό.π.) σ. 85 επ.

73. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο προοίμιο της Έπιτομής παρασιωπάται η κωδικοποίηση του Βασιλείου Α' σε 40 βιβλία και μνημονεύεται μόνον εκείνη σε 60 βιβλία του Λέοντος: «Ἐπὶ τούτῳ ζήλω θείῳ κινηθεὶς ὁ γαληνότατος καὶ πραότατος ἡμῶν βασιλεὺς – Λέοντα λέγω, (...) – ἐπισυλλέξας συλλήβδην σχεδὸν ἅπαντα τὸν νόμον ἀπὸ τε τοῦ

καθόλου βέβαιος, ότι αναφερόμενος ο Λέων σε νόμους μεταγενέστερους της κωδικοποίησης εννοούσε μόνο τις Νεαρές και δεν έστρεφε ενδεχομένως τα βέλη του ακόμη και κατά των διατάξεων του Ιουστινιανού που είχαν περιληφθεί στον Κώδικα— άσκησε, αντιθέτως, δριμεία κριτική, θέλοντας να υπογραμμίσει την υπεροχή του ως νομοθέτη απέναντι σε εκείνον.⁷⁴

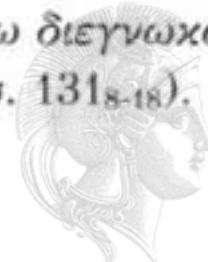
Στο σημείο αυτό θέλω να επιστήσω την προσοχή στο προοίμιο της Νεαρής 33, όπου ο Λέων τονίζει ότι, αν και στο ελάχιστο πίστευε πως όσοι στο παρελθόν συνέταξαν νόμους φρονούσαν ότι δεν πρέπει να γίνεται επέμβαση στα κείμενά τους, ακόμη και αν υπάρχουν μέρη που επιβάλλεται να διορθωθούν, δεν θα συνελάμβανε ίσως ποτέ το σχέδιο να επιχειρήσει την εξυγίανση όσων νόμων νοσούν. Για να μη θεωρηθεί δε ότι ασεβεί απέναντι στους παλαιούς νομοθέτες, εκφράζει την πεποίθηση ότι και εκείνοι όχι μόνο θα έπρατταν το ίδιο, αν επέστρεφαν στην επίγεια ζωή, αλλά και θα έτρεφαν αισθήματα ευγνωμοσύνης απέναντι σε όσους επιχειρούν τη διόρθωση.⁷⁵ Με την τελευταία αυτή αποστροφή εξασφαλίζεται αφενός μεν το θεωρητικώς αναλλοίωτο του πατροπαράδοτου δικαίου, αφετέρου δε το ατράνταχτο άλλοθι του νομοθέτη.

Με τον τρόπο αυτό παρέχει ο Λέων μία γενική αιτιολογία για όλες τις νέες ρυθμίσεις που εισάγονται με τις Νεαρές του. Αντιγράφοντας όμως τον Ιουστινιανό, αιτιολογεί σε κάθε περίπτωση την εισαγόμενη νομοθετική μεταβολή, έστω και αν, όπως και επί Ιουστινιανού, πολλές Νεαρές δεν περιέχουν νέους κανόνες δικαίου, αλλ' απλώς επιβεβαιώνουν την ισχύ παλαιών ρυθμίσεων που είχαν στο μεταξύ ατονήσει λόγω αχρησίας. Σε

δυοδεκαδέλτου, τῶν διγέστων Ἰουστινιανοῦ καὶ ἰνστιτούτων μετὰ τῶν καλουμένων 'νεαρῶν' καὶ ἐν ἐξήκοντα βίβλοις ἐπεκτείνας.....» (έκδοση SCHMINCK, *Studien* σ. 116⁶²-118⁶⁶). Η παρασιώπηση αυτή συνεχίζεται και στους επόμενους αιώνες. Βλ. το εκδιδόμενο από τον Α. SCHMINCK, "Ein rechtshistorischer 'Traktat' im Cod. Mosq. gr. 445", *Fontes Minores* IX. [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 19.] (Frankfurt am Main 1993) 81-96 κείμενο, όπου (σ. 86) μετά την περιγραφή του κωδικοποιητικού έργου του Ιουστινιανού και του ερμηνευτικού των αντικηνησόρων γίνεται λόγος μόνο για «τὰ ξ' βασιλικά βιβλία» και στη συνέχεια για τις Νεαρές του Λέοντος. Το κείμενο αυτό χρονολογείται μεταξύ 10^{ου} και αρχών 14^{ου} αιώνα (πιθανώς ανήκει στους 11^ο-12^ο).

74. Πρβλ. G. PRINZING, "Das Bild Justinians I. in der Überlieferung der Byzantiner vom 7. bis 15. Jahrhundert", *Fontes Minores* VII. [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 14.] (Frankfurt am Main 1986) 1-99 (57).

75. Νεαρά 33⁵⁻¹⁵: «Εἰ μὲν τοὺς πάλαι περὶ νόμων διαλαβόντας τοῦτο φρονεῖν ὑπελάμβανον, μηδαμῶς βούλεσθαι τὰ οἰκεία ἐπανορθοῦσθαι, κἄν τι ἐν αὐτοῖς τοιοῦτον οἶον προσδεῖσθαι διορθώσεως, ἴσως οὐκ ἂν ἐπὶ ταύτην ἦλθον τὴν γνώμην, φημὶ δὴ τοῦ πειρᾶσθαι τοὺς μὴ τῶν νόμων ὑγιῶς ἔχοντας ἐπανορθοῦν (...). Ἐπεὶ δὲ καὶ αὐτοῖς ἐκείνοις εἶπερ ἔτι ἐν ἀνθρώποις ἐστρέφοντο οὐκ ἂν οἶμαι τὴν προαίρεσιν ἀπαρέσκειν τῶν διορθοῦν ἐπιχειρούντων, ἀλλὰ καὶ χάριν ὁμολογῆσαι τοῖς οὕτω διεγνωκόσιν (...).» Βλ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οἱ Νεαρές* (ό.π.) σ. 132 (πρβλ. NOAILLES / DAIN, ό.π. σ. 131⁸⁻¹⁸).

αντίθεση ωστόσο προς τον Ιουστινιανό, δεν δίστασε ο Λέων, επικαλούμενος το δημόσιο συμφέρον, να καταργήσει ορισμένους απαρχαιωμένους θεσμούς που όχι μόνον είχαν στο μεταξύ καταστεί άχρηστοι, αλλ' επί πλέον ήταν ασυμβίβαστοι με το βυζαντινό πολίτευμα. «Όπως σε όλες τις βιοτικές σχέσεις, η ανάγκη μας καθοδηγεί κατά την προσέγγιση καθενός πράγματος στη ζωή και όσα μεν είναι ωφέλιμα τα χρησιμοποιούμε, όσα δε σε τίποτε δεν συμβάλλουν τα αχρηστεύουμε. Στην ίδια αρχή επιβάλλεται να προσαρμοστούμε και κατά την κατάρτιση των κανόνων δικαίου. Οι νόμοι που είναι χρήσιμοι στην Πολιτεία διατηρούνται και εφαρμόζονται, όσων όμως η προσφορά είναι αρνητική ή ασήμαντη, αυτοί όχι μόνο κρίνονται ανάξιοι λόγου, αλλά πρέπει να αποχωρίζονται από τη νομοθεσία και να αποβάλλονται».⁷⁶ Αυτά γράφονται στο προοίμιο της Νεαράς 46, με την οποία καταργήθηκε η νομοθεσία περί βουλευτών και βουλευτηρίων. Ανάλογο περιεχόμενο έχουν τα προοίμια των Νεαρών 47 και 78 για τον περιορισμό των εξουσιών της συγκλήτου και 94 για την κατάργηση του υπατικού αξιώματος. Στο σημείο αυτό δεν μπορεί να παροραθεί και το γεγονός, ότι στην απομάκρυνση από την παράδοση συνέβαλλε –σε κυμαινόμενο ωστόσο κατά περιόδους βαθμό– και ο σταδιακός εκχριστιανισμός των πολιτειακών, κοινωνικών και οικονομικών δομών.⁷⁷ Ως προς την επίκληση όμως γραφικών χωρίων ή ιερών κανόνων για την αιτιολόγηση των εκκλησιαστικού περιεχομένου Νεαρών του Λέοντος θα ήταν σφάλμα να συνδεθεί αυτή με την παράδοση, δοθέντος ότι οι εν λόγω Νεαρές απέβλεπαν στην εναρμόνιση της κοσμικής προς την εκκλησιαστική νομοθεσία για τη συμπλήρωση ρυθμίσεως που είχε εισαγάγει ο Ιουστινιανός με τη Νεαρά 131.1.⁷⁸

76. Νεαρά 46₃₋₁₁: «Ὡςπερ τῶν ἄλλων ἀπάντων τῶν κατὰ τὸν βίον πραγμάτων ἐκάστου τὴν μεταχείρισιν ἡ χρεία παρέχεται, καὶ ἃ μὲν φέρει τινὰ εὐχρηστίαν, ταῦτα ἐν λόγῳ ποιούμεθα, ἃ δὲ μηδὲν συντελεῖ ἐν τῷ μηδενὶ τιθέμεθα, οὕτω πάντως καὶ πρὸς τὴν σύνταξιν τῶν νομίμων κεφαλαίων δεήσει ἀρμόζεσθαι. Ὡν μὲν οὖν ἐστὶ τις χρῆσις δεξιόν τι φέρουσα τῇ πολιτείᾳ, τούτων ἀναγκαίως καὶ κειμένων καὶ τιμωμένων, ὧν δὲ ἢ οὐδαμῶς ἢ φαύλη ἢ μεταχείρισις, τούτων οὐ μόνον μὴ ἀξιουμένων λόγου τινός, ἀλλὰ καὶ τῆς τῶν νόμων θέσεως διακρινομένων τε καὶ ἀποβλήτων γινομένων». Βλ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οἱ Νεαρές* (ό.π.) σ. 172 (πρβλ. NOAILLES / DAIN, ό.π. σ. 183₈₋₁₆). Αυτή τη διαδικασία ενέταξε ο Λέων μάλιστα στην ανακάθαρση. Βλ. το προοίμιο της Νεαράς 94, πιο πάνω σημ. 62.

77. Πρβλ. την παρατήρηση της Λ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ, «Ανεκπλήρωτες 'επαγγελίαι' προς τις πόλεις. Συμβολή στη μελέτη της νομικής τους αντιμετώπισης κατά τη ρωμαιο-βυζαντινή περίοδο», *Επετηρίς κ.λπ.* (ό.π. σημ. 8) 40 (2007) 85-126 (124).

78. Πρβλ. SP. N. TROIANOS, "Die kirchenrechtlichen Novellen Leons VI. und ihre Quellen", *Subseciva Groningana* 4 (1990) (= *Novella Constitutio. Studies in Honour of Nicolaas van der Wal*) 233-247 και σε ελληνική μετάφραση: «Οἱ "εκκλησιαστικές" Νεαρές του Λέοντος ΣΤ' και οι πηγές τους», ως επίμετρο III στο βιβλίο ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οἱ Νεαρές* (ό.π.) σ. 445-467.

Επανερχόμενος όμως στην κριτική που ασκεί ο Λέων επί των ιουστινιάνειων Νεαρών θα ήθελα να παρατηρήσω ότι η κριτική αυτή δεν είναι πάντοτε βάσιμη, επειδή παρασύρεται ο Λέων από την επιθυμία του να «διορθώσει» την ιουστινιάνεια νομοθεσία και κάποτε διαπιστώνει αντιφάσεις ανύπαρκτες στην έννομη τάξη. Έτσι, επισημαίνει στη Νεαρά 31 την αντίφαση δύο –υποτίθεται ισχυόντων– νόμων που αφορούν στη γυναίκα, η οποία κατεχόμενη από εχθρική διάθεση απέναντι στον άνδρα της εξαφανίζει με άμβλωση το κυοφορούμενο παιδί του. Από τους νόμους αυτούς που δεν προσδιορίζονται στο κείμενο της Νεαράς 31 ο ένας περιλαμβάνει την ενέργεια αυτή της συζύγου στους λόγους διαζυγίου, ενώ ο άλλος δεν παρέχει στον σύζυγο σε αυτήν την περίπτωση δικαίωμα διάζευξης. Προφανώς πρόκειται για τις ιουστινιάνειες Νεαρές 22.16.1, η οποία θέσπισε τον οικείο λόγο διαζυγίου, και 117 που τον καταργεί (δια παραλείψεως κατά την κωδικοποίηση των λόγων λύσης του γάμου). Εν τούτοις η Εισαγωγή επανέλαβε στο κεφάλαιο 21.5⁷⁹ τη σχετική διάταξη της Νεαράς 22, ως μεταγενέστερη δε κατισχύει της Νεαράς 117. Κατά συνέπεια δεν υπήρχε εν προκειμένω καμία αντίφαση στο ισχύον δίκαιο. Επομένως και η έννοια της ανανέωσης πρέπει να αντιμετωπίζεται κάποτε με επιφύλαξη.

Ο γιος του Λέοντος, ο Κωνσταντίνος Ζ' ο Πορφυρογέννητος, επέδειξε μεγαλύτερο ενδιαφέρον για την παράδοση από τον πατέρα του, με την ανάπτυξη αξιολογής δραστηριότητας που είχε άμεση επίδραση στη διαμόρφωση της νομικής γραμματείας στα χρόνια της βασιλείας του. Ειδικότερα στον χώρο του δημόσιου δικαίου μπορεί να τοποθετηθεί ανάμεσα στις μεγάλες μορφές του δικαϊκού πανθέου με την προσπάθειά του να δημιουργήσει ως προς αυτό τον κλάδο, δηλαδή το δημόσιο δίκαιο, μια κωδικοποίηση αντίστοιχη με το *corpus iuris civilis* στο πεδίο του ιδιωτικού δικαίου. Από τα έργα που άμεσα ή έμμεσα ανάγονται στον αυτοκράτορα αυτόν στενότερη σχέση με την παράδοση έχει εκείνο που φέρει την ονομασία «Περί θεμάτων»,⁸⁰ γραμμένο στα νεανικά χρόνια του Κωνσταντίνου. Στο έργο αυτό δεν απεικονίζεται η πραγματική κατάσταση του 10^{ου} αιώνα, γιατί τα πληροφοριακά στοιχεία γύρω από τα θέματα αναφέρονται στο παρελθόν λόγω του ιστορικού τους χαρακτήρα. Αν όμως, όπως υποστηρίζεται,⁸¹ πηγές του «Περί θεμάτων» υπήρξαν τα έργα ιστορικών της ιουστινιάνειας εποχής,

79. «(...) ἢ μηχανῆσαι τὸ (ορθῶς: μηχανήσαιτο· πρβλ. ιουστινιάνεια Ν. 22.16, τ. ΙΙΙ σ. 157⁹⁻¹²) ἐξεπίτηδες ἀμβλῶναι καὶ τὸν ἄνδρα λυπῆσαι καὶ ἀφελέσθαι τῆς ἐπὶ τοῖς παισὶν ἐλπίδος,....» (JGR τ. ΙΙ σ. 304).

80. Πρβλ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οἱ πηγές* (ό.π. σημ. 2) σ. 307 (με βιβλιογραφία).

81. P. E. PIELER, «Η συμβολή του Κωνσταντίνου του Πορφυρογέννητου στη νομική φιλολογία», *Κωνσταντίνος Ζ' ο Πορφυρογέννητος και η εποχή του*. Β' Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση (Δελφοί, 22-26 Ιουλίου 1987) [Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών] (Αθήνα 1989) 79-86 (82).

τότε ως προς την διασύνδεση με την παράδοση βρίσκεται ο Κωνσταντίνος Ζ΄ σε απόλυτη αρμονία με τις αρχές της μακεδονικής αναγέννησης που είχε το ιουστινιάνειο δίκαιο ως σημείο αναφοράς στο πλαίσιο της φιλολογίας του ιδιωτικού δικαίου και της «ἀνακαθάρσεως τῶν παλαιῶν νόμων».

Μέχρι τον τελευταίο εκπρόσωπο της μακεδονικής δυναστείας αναφορά στην παράδοση γίνεται μόνο στη Νεαρά του Κωνσταντίνου Θ΄ Μονομάχου, για την οποία έγινε ήδη πιο πάνω λόγος, εκείνη δηλαδή την οποία συνέταξε ο Ιωάννης Μαυρόπους κατ' εντολήν του για την ίδρυση του «Διδασκαλείου των νόμων».⁸² Στα κεφάλαια 3 και 4 της Νεαρᾶς επαινεί μεν ο νομοθέτης τους προκατόχους του για τη μέριμνά τους περί τη νομοθεσία και την ερμηνεία των νόμων, αλλά τους μέμφεται ταυτοχρόνως για την παράλειψή τους να επιδείξουν το ίδιο ενδιαφέρον και για την (πρακτική) εκπαίδευση των εφαρμοστών του δικαίου: «Ἀλλὰ καίπερ οὕτω σπουδᾶσαντες περί τὴν τῶν νόμων τιμὴν καὶ πολλὴν εἰς τοῦτο τὸ μέρος πραγματείαν εἰσενεγκόντες, ὥς πολλοῖς μὲν κόποις καὶ πόνοις τὴν ἐν τούτοις ἀμετρίαν συστῆλαι, πολλὰ δὲ καμεῖν περὶ τὴν ἐρμηνείαν τῆς Ἱταλίδος, καθ' ἣν ἡ τῶν νόμων ἀρχαιότης συνέκειτο, οὐκ ὀλίγα δὲ πρὸς τὴν τούτων ταλαιπωρῆσαι σαφήνειαν, ἔτι δὲ καὶ τὴν ἀνακάθαρσιν ὃ τι πλείστης φροντίδος καὶ σπουδῆς ἀξιώσαι, ἐν τι κάλλιστον πρᾶγμα καὶ τῷ κοινῷ συμφωρότατον (...) παρέλιπον ἀδιοίκητον. – Ὡν γὰρ τὴν χρῆσιν ἐτίμησαν, τούτων ὑπερεῖδον τὴν ἄσκησιν, καὶ οὐς διαφερόντως ἠδέσθησαν, τούτοις οὐκ ἐξεῦρον διδάσκαλον, ἀλλὰ τοὺς συμβολαιογράφους μὲν ἀνακρίνουσι καὶ τοὺς συνηγόρους εὐθύνουσιν, ὅθεν τε καὶ ὅπως τὰ τῶν νόμων παρέλαβον καὶ οὐ πρὶν ἐπιτρέπουσιν οὐδενὶ τῶν τοιούτων ἢ τοῖς σωματείοις ἐγκαταλέγεσθαι ἢ τοῖς λογιωτάτοις ἐναπογράφεσθαι ῥήτορσι, πρὶν ἂν καὶ διδασκάλους ἑαυτῶν ἀποδείξωσι καὶ χρόνον γνωρίσωσιν, ὅποσον διέτριψαν ἐν τοῖς τῶν νόμων μαθήμασιν · (...)».⁸³

Επαινούνται λοιπόν οι αυτοκράτορες της πρώιμης και της μέσης περιόδου, επειδή περιόρισαν τον όγκο του δικαϊκού υλικού με διαδοχικές κωδικοποιήσεις, μερίμνησαν ώστε να γίνουν γλωσσικά προσιτές οι λατινικές πηγές της «ἀρχαιότητος» και υλοποίησαν την ανακάθαρση, χωρίς ωστόσο ως προς την τελευταία να προσδιορίζεται το περιεχόμενό της. Επομένως υπονοείται το έργο κυρίως των Θεοδοσίου Β΄, Ιουστινιανού Α΄, Βασιλείου Α΄ και Λέοντος Γ΄.⁸⁴ Η κριτική όμως που ασκείται στη συνέχεια δημιουργεί

82. Βλ. FR. DÖLGER / P. WIRTH, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, 2. Teil: Regesten von 1025-1204, München 1995, αρ. 863, όπου και όλη η μέχρι το 1995 βιβλιογραφία.

83. SALAČ, *Novella constitutio* (ό.π. σημ. 13) σ. 19.

84. Προβλ. P. SPECK, "Konstantinopel – ein Modell für Bologna? Zur Gründung einer Rechtsschule durch Irnerius", *Varia III*. [Freie Universität Berlin, Byzantinisch-neugriechi-

εύλογες απορίες, γιατί περιέχει αντιφατικά στοιχεία. Στο κεφάλαιο 4 της Νεαράς γίνεται έμμεση αναφορά σε ιουστινιάνειες διατάξεις. Συγκεκριμένα αφενός μεν περιγράφεται η διαδικασία επιλογής συνηγόρων σύμφωνα με διάταξη του Λέοντος Α' του έτους 460 που καταχωρίστηκε στον Κώδικα,⁸⁵ αφετέρου δε με την «ανάκρισιν» των συμβολαιογράφων δεν μπορεί παρά να νοείται η *impositio fidei* για τον έλεγχο της γνησιότητας των συμβολαιογραφικών εγγράφων με βάση συνδυασμό των Νεαρών 44 και 73 του Ιουστινιανού, στο πλαίσιο της οποίας ορκιζόταν ενδεχομένως και ο ταβελλίων. Θα ήταν παρ' όλα αυτά υπερβολικά τολμηρό να υποθέσει κανείς πως η κριτική στρέφεται κατά του Ιουστινιανού με τη σκέψη, ότι υπέβαλε μεν σε ρύθμιση τον έλεγχο της εκπαίδευσης συνηγόρων και συμβολαιογράφων,⁸⁶ χωρίς όμως να μεριμνήσει για την εκπαίδευσή τους αυτήν καθ' εαυτήν· αλλά είναι γνωστό ότι μόνον επί Ιουστινιανού λειτούργησαν στην Ανατολή Νομικές Σχολές με λεπτομερώς καθορισμένο πρόγραμμα σπουδών.⁸⁷

Κάποια εξήγηση γι' αυτή την προβληματική κριτική μπορεί να αναζητήσει κανείς στις τελευταίες φράσεις του κεφαλαίου 4: «...αὐτὸν δ' ἐκεῖνον τὸν ταῦτα φιλοπόνως διδάξοντα καὶ τὴν τῶν νόμων εἶδησιν τούτοις ἀκριβῆ παραδῶσοντα μακροθύμως εὖ μάλα καὶ μεγαλοψύχως παρέδραμον οὐκ ἄνδρα πρὸς τοῦτο δυνατὸν ἐκλεξάμενοι, οὐ συναγωγῆς τινα τόπον, τοῖς νόμων ἐρασταῖς ἀποτάξαντες, οὐ σιτήσεις ὀρίσαντες, οὐκ ἄλλο τι τῶν ὅσα συνιστᾶν τε καὶ συγκροτεῖν διδασκαλείου πέφυκε τάξιν οἰκονομήσαντες, ἀλλ' ὥς ἀκυβέρνητον πλοῖον τὴν ἱερὰν νομομάθειαν ἐν

sches Seminar. Ποικίλα βυζαντινά, 11.] (Bonn 1991) 307-348 (341 επ. σημ. 32 αρ. 3).

85. C. 2.7.11.2: «*Iuris peritos etiam doctores eorum iubemus iuratos sub gestorum testificatione depromere, esse eum qui posthac subrogati voluerit, peritia iuris instructum*» (τ. II σ. 99^a). Η διάταξη καταχωρίστηκε στα Βασιλικά 8.1.26.2.

86. Περί δικαστών δεν γίνεται λόγος, επειδή, ως γνωστόν, δικαιοσύνη απένεμαν στα βυζαντινά δικαστήρια αξιωματούχοι που δεν είχαν νομικές γνώσεις, αλλά ενημερώνονταν ως προς το εφαρμοστέο σε κάθε υπόθεση δίκαιο από νομικούς που μετείχαν στη σύνθεση ως πάρεδροι (σύμπονοι) χωρίς όμως δικαίωμα ψήφου. Αυτοί προφανώς, και όχι οι υπό στενή έννοια δικαστές, νοούνται στο κεφ. 5 της Νεαράς, όπου γίνεται λόγος περί «τῶν δικάζειν λαχόντων..., τῶν ταῖς τῶν νόμων βίβλοις ἐνιδρωσάντων». Πρβλ. Σπ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ / Ι. ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΡΑΚΩΣΤΑ, *Ιστορία δικαίου*, Αθήνα 2010, σ. 216 επ.

87. Το πρόγραμμα σπουδών ορίστηκε με την *constitutio Omnem* (βλ. πιο πάνω) που απευθυνόταν στους αντικήνσορες (*antecessores*) Θεόφιλο, Δωρόθεο, Ισίδωρο, Ανατόλιο, Θαλελαίο, Κρατίνο και Σαλαμίνιο. Φαίνεται ότι οι αντικήνσορες, των οποίων η μέθοδος διδασκαλίας συνάγεται από όσα κείμενά τους έχουν διασωθεί, ερμήνευαν και τα τρία μέρη της κωδικοποίησης ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλο, χωρίς να υπάρχει κεντρική οργάνωση των Νομικών Σχολών Κωνσταντινουπόλεως και Βηρυτού με συντονισμό της διδασκαλίας και κατανομή της διδακτέας ύλης μεταξύ των αντικηνσόρων, αλλά και χωρίς χωρίς σύστημα εξέτασης των αποφοίτων. Βλ. επ' αυτού το σχόλιο 2 στο χωρίο B. 8.1.26.2.

μέσω τῷ πελάγει τοῦ βίου κατέλιπον, (...)». Από το απόσπασμα αυτό συνάγεται ότι οι αντιλήψεις ως προς τα στοιχεία που συνθέτουν μία Νομική Σχολή είχαν από τον 6ο μέχρι τον 11ο αιώνα άρδην μεταβληθεί.

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, επικρατούσε επί Κωνσταντίνου Μονομάχου η εικόνα μιας Νομικής Σχολής δομημένης επάνω σε ένα σύστημα προσωποκεντρικό, οργανωμένης δηλαδή γύρω από έναν αναγνωρισμένου κύρους νομοδιδάσκαλο, ο οποίος θα αναλάμβανε υπεύθυνα την εκπαίδευση των υποψήφιων συνηγόρων και συμβολαιογράφων, με καθορισμένο τόπο εγκατάστασης και πρόβλεψη για τη μισθοδοσία των διδασκόντων, διορισμένων μάλιστα με αυτοκρατορική απόφαση (κεφ. 5: «ἀλλ' ὅσον τῆς νεότητος μέρος... ζητεῖ μὲν καὶ λίαν ἐπιμελῶς τὸν διδάξοντα, οὐδένα δὲ βλέποντες εἰς τοῦτο προβεβλημένον οὐδὲ κρίσει καὶ ψήφῳ μεμαρτυρημένον βασιλικῇ,...»). Δεν αποκλείεται ωστόσο η εικόνα αυτή να είχε υπαγορευθεί στον Ιωάννη Μαυρόποδα από τον αυτοκράτορα, ο οποίος είχε προσωπικά κίνητρα κατά την ίδρυση του «Διδασκαλείου των νόμων», αποβλέποντας στην υποστήριξη του Ιωάννη Ξιφιλίνου που διορίστηκε πρώτος διευθυντής του νέου εκπαιδευτικού ιδρύματος (νομοφύλαξ).⁸⁸

Αντιμετωπίζοντας ο Μονομάχος το όλο ζήτημα από την οπτική αυτή γωνία –υπό οποιαδήποτε εκδοχή– στρέφεται εναντίον των προκατόχων του, κατηγορώντας τους ότι εγκατέλειψαν στην τύχη της «τὴν ἱερὰν νομομάθειαν». Με αυτήν όμως τη διατύπωση απομακρύνεται από όσα είχε ήδη, μέσα στην ίδια παράγραφο, γράψει ως προς τις προϋποθέσεις λειτουργίας Νομικής Σχολής και τις συνθήκες διδασκαλίας του δικαίου και θέτει θέμα ανεπάρκειας της νομικής εν γένει παιδείας, οπότε ούτε ο Ιουστινιανός μένει στο απυρόβλητο.

Στα επόμενα κεφάλαια 6-18 εκτίθενται οι λεπτομέρειες της ίδρυσης του Διδασκαλείου –με επίκεντρο τον νομοφύλακα– και ακολουθεί (κεφ. 19-21) η νέα ρύθμιση που αφορά ειδικά στους νομικούς που υπηρετούν την καθημερινή δικαϊκή πρακτική: 19. (...) Ἐπεὶ γὰρ ἅπαξ ἐμνήσθημεν συμβολαιογράφων καὶ συνηγόρων, ἀναγκαῖον ὤθημεν καὶ τὸ κατ' ἐκείνους εὐθέσθαι, ὥς πανταχόθεν ἡμῖν ἄρτιον εἶη καὶ κατὰ μηδὲν ἐλλιπὲς τὸ περὶ τοὺς νόμους τοῦτο κοινωφελέστατον σπούδαγμα. 20. Θεσπίζομεν οὖν τὰ τοῖς παλαιοῖς διηγορευμένα νόμοις περὶ ἐκείνων, ἅπερ ἤδη σχεδὸν ἀντὶ μὴ γεγραμμένων νομίζεσθαι ἢ ἀχρηστία πεποίηκε, τὴν ἰδίαν καὶ πάλιν ἔχειν ἰσχὺν καὶ μὴ μόνον αὐτοὺς πάντα τρόπον ἐκπονεῖν καὶ μανθάνειν ἐπιμελῶς τὰ τῶν νόμων παρὰ τῷ λογιστάτῳ νομοφύλακι, ἀλλὰ μηδ' ἐντάττεσθαι πρότερον τοῖς τοιούτοις συστήμασι, πρὶν ἂν οὗτος αὐτὸς ὁ διδάσκαλος αὐτοῖς ἐπιμαρτυρήσῃ καὶ τὴν ἐκείνων ὑπόληψιν ἐπὶ τε τῇ τῶν νόμων μαθήσει καὶ τῇ λοιπῇ δεξιότητι, γλώττης ἅμα φωνῇ καὶ χειρὸς

88. Πρβλ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Πηγές (ό.π.) σ. 217 σημ. 7, όπου και βιβλιογραφία.

γραφῇ, βεβαιώση. 21. Τὸν δὲ παρὰ τοῦτον τὸν τύπον ἑαυτὸν εἰς τοὺς συνηγόρους ἢ τοὺς καλουμένους ταβουλλαρίους παρενείρειν τολμῶντα μηδὲν καθάπαξ κερδαίνειν ἐκ τῆς ἑαυτοῦ προπετείας, ἀλλ' αὐθις ἐκεῖθεν ἐξωθεῖσθαι μετὰ σφοδρότητος, ὥς ἂν ἐκ τοῦ παθεῖν ἐπιγνῶ μηκέτι τὴν εἰς δεῦρο κρατήσασαν ἐπ' αὐτοῖς ἀδιαφορίαν, ἀλλὰ τὴν ἀρχαιοτάτην ἐκείνην ἀκρίβειαν τῶν νόμων ἐμπολιτευομένην ἄρτι τοῖς πράγμασι, μηδὲ δώρημα τύχης ἢ περιδρομῆς ἄρπαγμα, ἀλλ' ἔπαθλον σπουδῆς καὶ φιλοπονίας τὰ τοιαῦτα νῦν μόνοις τοῖς ἀξίοις προκείμενα.⁸⁹

Στη Νεαρά που συνέταξε ο Ιωάννης Μαυρόπουλος συνεδύασε την παράδοση με την ανανέωση. Έχοντας προφανώς αυτοκρατορική εντολή να δημιουργήσει το νομικό υπόβαθρο για τη λειτουργία εκπαιδευτικού ιδρύματος προς χάριν του Ξιφιλίνου, έκρινε πρόσφορο να αντιγράψει τον παραπάνω νόμο του Λέοντος Α', δοθέντος ότι η ίδρυση νομικών σχολών ιουστινιάνειου τύπου ήταν πρακτικώς αδύνατη. Προσπάθησε λοιπόν να εντάξει την παρουσία του Νομοφύλακος μέσα στη διάταξη του Λέοντος, χωρίς να αλλοιώσει εμφανώς το κείμενο του Κώδικος. Υπό την έννοια αυτή απαιτείται στο κεφ. 20 της Νεαρᾶς τόσο η παρακολούθηση της διδασκαλίας του Νομοφύλακος όσο και η πιστοποίηση από αυτόν της συνδρομῆς δύο προϋποθέσεων: Πρώτον της επάρκειας των νομικών γνώσεων των τελειοφοίτων και δεύτερον των ικανοτήτων τους στον λόγο και τη γραφή. Μεταρρύθμισε δηλαδή το σύστημα των νομικών σπουδών, απομακρυνόμενος από τα πρότυπα της πρώιμης περιόδου, παράλληλα όμως επανέφερε σε ισχύ τη (στο μεταξύ ατονήσασα) διάταξη του Λέοντος στον ιουστινιάνειο Κώδικα 2.7.11.2⁹⁰ για την επιλογή των συνηγόνων, την οποία επεξέτεινε και επί των συμβολαιογράφων, εξαίροντας την ἀρχαιοτάτην ἀκρίβειαν τῶν νόμων.

Το τελικό συμπέρασμα, ύστερα από όσα εκτέθηκαν πιο πάνω, είναι ότι το περιεχόμενο των εννοιών «παράδοση» και «ανανέωση» υπήρξε πολύ ελαστικό και μεταβαλλόταν από αυτοκράτορα σε αυτοκράτορα, προσαρμόζόμενο κάθε φορά στις ιδεολογικές και πολιτικές επιδιώξεις του καθενός.

Λέξεις-κλειδιά: Ανακάθαρση των παλαιών νόμων, Ανανέωση (της νομοθεσίας), Καινοτομία, Παράδοση (δικαϊκή).

89. SALAČ, *Novella constitutio* (ό.π. σημ. 13) σ. 31.

90. Ο FR. DÖLGER υπεστήριξε στην πρώτη έκδοση των *Regesten* (München-Berlin 1925), ότι ως παλαιοί νόμοι που καθίστανται πάλι ενεργοί νοούνται οι ρυθμίσεις του Λέοντος του Σοφού στο «Επαρχικόν Βιβλίον», κάτι όμως που δεν προκύπτει από το κείμενο της Νεαρᾶς του Μονομάχου. Όπως δέχεται και ο C. FERRINI, του οποίου οι παρατηρήσεις καταχωρίζονται στο JGR, τ. I σ. 625 σημ. 24, πρόκειται για την προαναφερθείσα διάταξη του Κώδικα 2.7.11.2. Την αρχική άποψη του DÖLGER υιοθέτησε προφανώς και ο WIRTH, δοθέντος ότι την επαναλαμβάνει και στη δεύτερη έκδοση των *Regesten* (München 1995) αριθ. 863 (863 και 864).

ZUSAMMENFASSUNG

SP. N. TROIANOS: *Die byzantinischen Gesetzestexte von Justinian bis zu den Makedonen: Festhalten an der Tradition und Erneuerung*

Im vorliegenden Vortrag wird die variierende Auffassung von Tradition und Erneuerung in den Gesetzestexten des 6.-11. Jahrhunderts behandelt. Während nämlich Justinian und seine Juristen unter Tradition die römische Rechtsüberlieferung verstanden, bedeutete der Begriff Tradition für die Kaiser der makedonischen Dynastie das durch die justinianische Kodifikation überlieferte Rechtsgut. Hinsichtlich der Erneuerung, nebst der Schaffung neuer Rechtssätze, war sowohl im 6. als auch im 9./10. Jahrhundert von der "Reinigung der (alten) Gesetze" die Rede. Allerdings stellte man sich in justinianischer Zeit darunter die Befreiung der Gesetzesmasse von Widersprüchen sowie deren Systematisierung vor, während die makedonischen Kaiser durch die "Reinigung" auf die Beseitigung der von den Isauriern eingeführten Regelungen abzielten. Beim Rechtsetzen pflegten die Gesetzgeber oft den Inhalt der neuen Gesetze durch Berufung auf die Tradition zu begründen und auf diese Weise den eventuellen Vorwurf der "Kainotomia", d.h. der Einführung einer unüberlegten und daher willkürlichen Regelung, zurückweisen zu können. So stellte die Respektierung der Tradition einen effektiven Schutz gegen jede "Kainotomia" dar. In manchen Fällen war aber die Befolgung der Tradition nur scheinbar, wenn sie nämlich als Mittel zur Lösung aktueller Probleme dienen sollte.

Schlüsselwörter: Reinigung der alten Gesetze, Erneuerung (der Gesetzgebung), «Kainotomia», Rechtstradition.